

СБ.2(Алт.)
В-399.

1945 · 1980

ЭНИРГИЧӨЛМӨН

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТ
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОСЛЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Кол-во прод. дней _____

Суд. деп. № 2. 10/86 — 10.000 экз.

С62(Алт)
А—526
Б.3.00

~~440969~~

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

К $\frac{70500-030}{М 138(03) 80}$ 38—80

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1980 г.

ЈААН УЧУРЛУ ЗАДАЧАЛАР

1980-чи жыл — КПСС-тин очередной XXVI съездине белетенен жыл, Владимир Ильич Ленинниг чыккан кўнинен ала 110-чы жылдыктын жылы, немецкий фашизмди бис јенгенистинг 35-чи жылы.

Эмдиги бйдө улус литературанын ишчилеринен јүзүн-башка хужественный эп-аргаларла бичиген јангы көп произведениелер сақып туру. Ол произведениелерде бистинг бйдинг, коммунистический обществоны бүдүрип турган бйдинг кижизи, онын јараш кебер-бүдүми, онын эдип бүдүрип турган улу јаан керектери ончо јанынан толо көргүзилери керектү. Андый произведениелер бичилгени партианын съездине белетенерине бистинг бичиичилеристинг јөмөлтөзи, көпнациональный советский литература там бнжүп јаранары керегинде партианын ла албатынын јаантайын кичеесип турганына олордын берген каруузы болор.

Ишкүчиле јаткандарды идейно-политический, ишке коммунистический кўн-тапту, јакшы кылык-јанду эдип ле эстетический ўредип тазыктырарында литературанын учурын партия сўреен бийик тургузат. Социалистический реализмниг

калганчы жылдарда СССР-де бичилген јангы произведениелерде «ороннын јүрүми, совет улустын салымы боло берген керектер терегжиде ле толо көргүзилип туру» деп, КПСС-тин XXV съезди јарадып темдектеген.

КПСС-тин XXV съездинин кийиндеги бй — тын өзүмдү социализм тужындагы литературанын кезик текши закономерностьоры анчадала јарт көрүнген бй болды. Көп нацияларлу ла ук албатыларлу Советтер ороонынын ончо литератураларына текши идейно-эстетический ээжилер тургузылды. Мында эмди өткөн бйдөги историяга, «үргүлјиге сондогонына», аңгылу башка айалгаларга ла өскө андый керектерге јенилте болбой барды.

Литературалар бойынын өзүминде «тегдежетени» — јенил керек эмес. Ол јанынаг көп тоолу аңгылу научный иштерде айдылган. Көпнациональный советский литература — бирлик јолло, текши амадула нак биледе өзүп јаранып, ичкери көндүгип јат.

Эмдиги алтай литература анчадала түрген өзүп турган јиит литературалардын тоозында. Алтай литературада бойынын јанжыккан

керектери, ээжи-јандары бар, бойынын ыңдөйгөн ыйи, удурумга јабызаган тужы, акту бойынын ийдечыдалы, тузаланылгалак аргалары бар. Ол аргаларды табып тузаланыры јанынаг блаажы јогынаг јайалталу алтай бичиичилер эрчимдү иштенип турулар. Бүгүни күнде Туулу Алтайдын бастыра художественный культуразын өскүреринде шак ла литература быжу јолго трупп алала, бистин областьтын јүрүминде јааң учурлу боло берди.

Туулу Алтайдын бичиичилери предприятиялерде, колхозтордо ло совхозтордо, организацияларда ла учреждениелерде эрчимдү иштегениле коштой творческий иш бүдүрип, романдар ла повестьтер, куучындар, үлгерлер ле өскө дө литературный произведениелер бичип тургандарын јарадып темдектеер керек.

Бисти Туулу Алтайдын бичиичилеринин произведениелери бистин ороондо ло гран ары јанында јуртаган көп албатылардын тилдерине көчүрилгени сүүндирип туру. Бистин бичиичилеристин үлгерлерине, куучындарына, повестьтерине ле романдарына, ады-чуузы јарлу журналдар, темдектезе, «Дружба народов», «Современник», «Юность», «Сибирские огни», «Знамя», «Огонек», «Молодая гвардия», Барнаулдын, Новосибирсктин, Москванын, өскө дө областьтардын ла республикалардын издательстволоры ајару эдип, кепке базып чыгарып јадылар.

Туулу Алтайдын художественный культуразынын байлык-јөөжөзине алтай албатынын оң китеге болуп кепке базылып чыккан кай-чөрчөк-

төри — «Алтай баатырлар» де адалган бичиктер кожолды. Олорды јарлу алтай ученый ла бичиичи Сазон Саймович Суразаков јууп беле тейле, редактировать эткен.

Областьтын бичиичилеринин организациязы калганчы јылдарда јаан иштер өткүрген. Темдектезе, Сибирдин, Ыраактагы Күнчыгыштын ла Ыраак Түндүктин литератураларынын сурактары аайынча конференция, Улагашевтин кычырыштары, областьтын јиит творческий ишчилериле јуун өткөн.

Алтай прозаиктер, поэттер, критиктер, литературоведтер зональный, республиканский, союзный ла телекейлик јуундарда там ла көп туружып тургандарын база темдектеер керек. Областьтын бичиичилеринин партиянын обкомы өткүрип турган научно-теоретический ле научно-практический конференцияларда эрчимдү туружып јадылар. Олор областной агитпоездтерде кыйыш јогынаг турушкылайт.

Областьтын бичиичилеринин организациязы Туулу Алтайда Советский литературанын күндерин ле конференцияны јакшы белетеп өткүргенин РСФСР-дин бичиичилеринин организациязынын правлениезин бийик темдектеген.

Областьтын бичиичилеринин организациязы ла Алтайда китегелер чыгарар издательствонын Туулу Алтайдагы бөлүги Ленинский юбилейдин јылында Владимир Ильич Лениннин јүрүмиле, эткен керектериле колбулу бир канча произведениелер кепке базып чыгарганы база сүүндирип туру. Туулу Алтайдын литератураларынын јаан сыйы — КПСС-тин XXV съездине учурлай

чыккан «Ленин керегинде алтай кожон» деп адалган јуунты болды.

Бастыра бу јаан иш ле јакшы керектер, анайда ок бичиичилердин калганчы јылдардагы элбек ижи бичиичилердин организациязынын кеберин тӱзӱди, областта, анайда ок бичиичилердин ӱскӱ областтардагы ла республикалардагы организацияларынын ортодо тоомјызын бийиктетти.

«Национальный республикалардын ученылары ла литераторлары бойларынын ороондорынын ла государстволорынын историязын бичиир учурлу. Ол история ончо республикалардын албатыларын бой-бойларыла таныштырар аргалу. Советский Социалистический Республикалардын ол историялары албатылар бой-бойын ондожор, бистин республикаларыстын ончо улусын ичјанынан идеологический бирлик эдетен јакшы арга болор эди» деп, советский бичиичилердин Баштапкы Бастырасоюзный съездинде А. М. Горький айткан.

Улу пролетарский писательдин амадаганы бӱгӱн јӱрӱмде бӱдӱп туру. Бистин кӱпнациональный обществобыста албатылардын најылыгы, оло бой-бойларына болужып, ӱмӱлӱжип турганы — советский јӱрӱм јаранып ӱзӱрин јеткилдеп турган керектердин бирӱзи. Тын ӱзӱмдӱ социализм нациялар ла национальный культуралар јууктажар моральный аргаларды тынгытты, нациялар ортодо колбуларды элбетти, совет албатынын бирлигин тынгыдарында духовный башталганын учурын бийиктетти.

Оны алтай литературанын интернациональный колбулары там ты-

нып ла элбеп турганы керелейт. Бӱгӱнги кӱнде бистин литераторларыстын произведениелери украин, эстон, грузин, кыргыз, якут ла ӱскӱ дӱ карындаштык албатылардын тилдерине кӱчӱрилген. СССР-дин албатылары бой-бойларыла тил алыжатан ла колбу эдетен тын арганын — улу орус тилдин болужыла калганчы јылдарда алтай тилге белорус Янка Купаланын, балкар Кайсын Кулиевтин, казах Мухтар Ауэзовтын, украин Поликарп Шабатиннин, хакас Михаил Кильчичаковтын ла ӱскӱ дӱ карындаштык албатылардын бичиичилеринин произведениелери кӱчӱрилди.

Интернациональный колбулардын, албатылар духовный байлыкты алыжатан јаны аргалар элбеде тузаланылат. Бисте, Туулу Алтайда, советский литературанын, Украинанын культуразынын, Монголиянын культуразынын кӱндери ӱткӱб.

Алтай литературанын кӱндери Алтайский крайда, Украинанын Львовский ле Донецкий областтарында ӱткӱб.

1979 јылда сентябрь айда бисте бичиичилердин Бастырасоюзный творческий конференциязы ӱткӱб. Конференцияда Сибирьдин, Ыраактагы Кӱнчыгыштын ла Ыраак Тӱндӱктин албатыларынын литературазын ичкери ӱскӱретен сурактар аайынча јаан куучын болгон. Бу конференцияда эдилген тӱп-шӱӱлтелерди бистин областтын бичиичилеринин организациязы, онын бюрозы бойынын ижинде тузаланар учурлу.

Бӱгӱн алтай литературада журттын јӱрӱмине учурлалган тема баштаачы јерде тура берди. Је ого

учурлалган кезик произведениелерде бугунги күндеги журт жердеги болуп турган керектерди, бистингердеремнелерде жүрүмде боло берген жаан социально-экономический ле духовный жангырталарды жарт көргүскен страницалар ас.

Жүрүмде көп керектер болуп жат, жүрүм элбеген, оны бис билерис. Эмди жураачы кижинин алдында мындай сурактар тургузылат: сен албаты-жоннын, обществонын керектеринде канча кире эрчимдү туружадын? Гражданин ле коммунист болгонгды не ле, неде көргүзедин? Эмдиги өйдөги литературный керектер бичиичинин идейный кеминен, жүрүмде кандый шүүлтелү болгонынаг камаанду. Нениг учун дезе, бичиген произведение бир де учуры жок, калай шүүлтелердин жуунтызы эмес, бичиичи бойы көрүп, теренг шүүген чокум керектер болуп жат.

Бойында бүткен жайалтаны учына жетире көргүзип тузаланарга бичиичи кизи акту бойы эрчимдү ле тын, турумкай иштенери керектү. Онын бойынын жайалтазы канча ла кирези элбек ле тын болзо, ол кизи бойына некелтени анча ок кире тыгыдар, ого общественный некелтелер тыгыыр учурлу.

Бичиичи кизи бойына некелтени жабызадып ийзе, бийик идейно-художественный чыгдый учун некелте уйдаай бергежин, ол бичиичинин произведениелеринин чыгдыйы андый ок жабыс ла уйан болор.

Кыскарта айтса, бис ончобыс ла кажы ла кизи бистинг литературанын ла искусствонунг кеми бийик болоры учун тартыжары, једимдер јакшы болоры учун киченери ке-

ректү. Кажы ла бичиичи бойынын бүткен жайалтазы өчүп јоголбозын деп киченип, оны там ла өгжүдип турары јакшы болор.

Коммунистический партия чыгдый керегинде суракты эмди социалистический общество материальный ла духовный јаранып өзөтөн жаан учурлу ајалгалардын бирүзи эдип тургузып јат.

Чыгдыйы уйан, художественный кеми жабыс болгоны произведениеде амадаган бийик шүүлтенин учурын јылыјатат. Литературада бийик чыгдый дегени — керекти ле жүрүмди ончо јанынаг толо ле теренг көргүскени, жүрүмде болуп турган керектерди көргүзерге кычыраачынын сагыжына эбелгедий жагы, чокум јарт художественный эп-сүме тузаланганы. Литературанын ла искусствонунг произведениези кижиге јарамыкту камаанын јетирерге партийный ууламјылу, шүүлтезиле теренг, учурыла художественный, эп-аргаларла јаны болор учурлу.

Бойынын исторический учурыла сүреен жаан, сүреен элбек задача-ларды бүдүреринде ајдары јок бийикке көдүрилген советский кижинин, коммунизм јенери учун тартыжаачынын ойгор баатыр кебер-бүдүми, героический кылык-јагы анчадала чокум-јарт эдип Леонид Ильич Брежневтинг эске алынган «Кичү јер», «Орныкканы» ла «Јагы јерлер» деп бичиктеринде көргүзилди.

Шак ла онын учун бу произведение-лер литератор улуска художественный ла публицистический эп-сүмени бириктирерине үренетен школ, биске дезе — партийный ишчилерге

— улусты жүрүмде турумкай эдип идеяно-политический үредип тазыктыратан тыг болуш боло бердилер.

Бичиичи киж и эмдиги ойдо жүрүмде эрчимдү ле турумкай болор дегени — бүгүңги литературный иштиң төс некелтези керегинде айтканы, произведение бичийтен ишти партияның XXV съездининг јөптөри аайынча көрөтөни болуп јат.

Бистинг обществобыстыг алдына бичиичи кижининг бүдүретен бийик молжузы керегинде, литератураның общественный ла творческий эрчимин тыңдары керегинде КПСС-тинг Төс Комитедининг «Идеологический ле политико-таскамал ишти мынаг ары там јарандылары керегинде» јобинде база катап айдылды.

Бу јөптө литературада ла искусство совет албатының героический ижин, социалистический общество ичкери өзөтөн сурактарды јарт көргүскен, бистинг идеяный өштүлери туй соккон јангы јаан произведениелер бичиирине јаан ајару эдилген.

«...Художник киж и совет албатының јүзүн-башка жүрүмиле канча ла кире бек колбулу болзо, творческий једимдерге јол анча ок кире кыска болор» — деп, Л. И. Брежнев КПСС-тинг XXV съездининг трибуназынан айткан.

Калганчы јылдарда бичиичилер ле литературный актив бойының кычыраачыларыла колбулар эдери јанынан Туулу Алтайдыг бичиичилерининг организациязы өткүрип турган иш јилбүлү ле тузалу өдүп туру. Бичиичилер колхозтордо ло совхозтордо, предприятиелерде, школдордо бойлорының ижи кере-

гинде творческий отчет эдип јадылар. Бу колбулар тузалу ла керектү иш болуп јат. Бичиичи киж кычыраачыларла тушташканы оның каруулу болорын бийиктедет, улустан јангы шүүлтелер угуп, духовно байып јат.

Бистинг Горно-Алтайский автономный область удабай бойының автономиязы төзөлгөнининг алтан јылдыгын темдектеер. Келер јылда Туулу Алтай бойының күүниле Россияла бириккенининг 225-чи јылдыгы толор. Областың творческий ишчилери ол байрамдарды неле уткыйтанын, ологго белетенерине кандый јөмөлтө эдерин эмдештен шүүп алгандары јарт.

Бичиичилер бистинг ижисте ле жүрүмисте бар једипес-тутактарды табып јоголторына, јаан учурлу социально-экономический ле духовный сурактарды бүдүрерине, социалистический жүрүм учун тартыжарына партияга болужар учурлу. Јүрүмнен јангыс ла аларга күүнзейтен, общественный, эл-јонның керектеринде түрүшпай, јангыс ла бойының јилбүлерин кичеейтен, эки јүстенетен ле өскө дө јарабас кылыктарды илејартына чыгарып, художественный шинжү ажыра андый кылыктарды күүн-кайрал јогынан туй согоры, бичиичилердин алдында турган јаан учурлу задача. Бу задачаны јенүлү бүдүрери бичип турган улустан бойының ижине, бойының бичиген произведениелерининг идеяно-художественный кемине тыг некелтелү болорын керексип јат.

Алтай литературада бүгүңги күнде энг ле сондоп турган жанр — драматургия болуп артканча. Бистинг областың национальный дра-

матический театры јакшы иштеери бичиичилердин ижинег камаанду.

Мынан ары областын бичиичилери бистин албатынын социалистический јүрүминде болуп турган улу јаан керектерди көргүскен јагы драматургический произведениелер бичири деп сақыр керек.

Туулу Алтайдыг бичиичилеринин организациязы алтаннаг ажыра јайалгалу јиит литераторлорло иштеп јат. Литературный јашөскүримле иштеери оморды үредип тазыктырып турган бичиичилердин алдына бойыннын некектелерин тургузат. Мында јашөскүримнин суралталарына ла некектелерине ајарынкай болоры, текши ле педагогический бийик культура, элбек көрүм-шүүлте, коммунистический күүн-табы бийик кеминде болоры керектү.

Оныла колбой бичиичилердин организациязын башкарып турган улус, бичиичилердин Союзынын ончу члендери өзүп чыдап јаткан јиит

үйе литераторлорды үредип, тазыктылары јанынан јаан иш өткүрерге келижип туру.

Литературада творческий иштегедий јайалтазын көргүзип турган јиит уулды ла кысты анайда иштерге јилбиркетсе, улу јаан керектер эдилип турганына оморкодып, албаты-калыктын, общественнын алдында болуп турган јүзүн-башка керектерди чике ондоорына үретсе, литературный јашөскүримле иш једимдү болорын јүрүм көргүзет.

Туулу Алтайдыг бичиичилеринин организациязы Коммунистический партия, бистин социалистический јүрүмис тургускан задачаларды јенүлү бүдүреринде, бистин областын бичиичилери Улу Лениннин керес јакаруларын бүдүрип, коммунизми төзөп бүдүрип турган советский кижинин улу јаан једимдерин ле јараш јүрүмис көргүскен јагы произведениелер бичииринде алаңзу јок. Анайда эткедий аргалар бисте јеткилинче бар.

ОЧЕРКТЕР

Улужай Садыков

КОМСОМОЛ КАМЫСКАН ОТ

Солун кижн Кан-Оозы аймакта Экинур журтка келип, кандый бир кижинин айыл-журтын сураза, көп лө нургуны, анчадала јашөскүрим «билбезим, өрөкөн» — дежер. Андый да болоры јолду, журт јаан, канча-канча оромдорго бөлінген. Сураган кижн журттын кажы тужында јатканын кол уулап көргүзөр де арга јок. Азыйда, је тын ла узак эмес, алтанынчы да јылдар башталып турарда, Экинур журттын учы-куйузы колхозтын конторазынын ла тепкижинен, алаканда немедий, көрүнип јадатан. Эмди тепкиштең болгой, конторанын бүркүзинин де үстине чыкса, журттын учы-куйузы көрүнбес.

Онын учун мындагы јаткандар бой-бойлорын билишпези јолду. Је Вера Михайловна Ялатованын айлын суразаар, оны школдын үренчиктеринен ала чачы буурыл каргандарга јетире кажызы ла билер. Јаштар оны тетя Вера, јаандар дезе Вера Михайловна дежер.

Вера Михайловна Ялатова — Беште журтаган очы сөөктү Јалаты деп кижинин сок јангыс кызы. Одузынчы јылдар башталып турарда ада-энези божоп, өскүс арткан. Огош кижн журтта сок јангысқан канайда жүрзин. Экинурда журтаган таайларына келген. Бого келерде, оны бичикчи кижн дежип, бичик билбес улус үредер ишке туткандар. Ол туштагы үредүчилер, эмдигидий бийик үредүлү эмес, Вера Михайловнадый ла төрт ло класс үредүлү улус болгон. Төрт класс божоткон улус керегинде айдыжатандар: «О, о, бичикчизи тын эмтир. Мындый кижн үредүчидең болгой, колхозко чотобот то болуп иштебей». Ол тушта чот согуп билетен улусты, байла, билгири коркушту ла јаан деп бодогылайтан болгодый.

Онын да учун Вера Михайловна журтта јаан бичикчи кижн болуп, статистический тоо алар ишчинин үредүзине барган болгодый. Је Ада-Төрөлис учун Улу јуу башталып, Вера Михайловнага бу үредүни божодор арга болбоды.

— Јуу баштала берерде, биске берип турган аш-курсакты токтодып, эмди кажы ла кижн бойынын чодыла үренер дешкендер. Меге болужар кижн бар эмес, үредүни токтодып, иштеерге келишкен. Менин бацтап ла ишке кирген јерим комсомолдын обкомы болгон — деп,

Вера Михайловна ол бйди эске алынат. ВЛКСМ-нинг обкомында иштеп, ол башкараачы иште тагынган турушкадый аргалу боло берерде, оны комсомолдың Қан-Оозындагы райкомының качызы эдип ийгендер. Ол тушта Ада-Төрөлис учун Улу жууның эн ле кату бйи. Иш бйдүргедей чулу эр улус ончолоры фронтко атангандар. Айылда артканы ылгый ла үй улус, бала-барка ла карган-тижендер.

— Кийип ийер кийим де, ичер-жиер аш-курсак та једишпес кату бй болгон — деп, Вера Михайловна ол туштагы јадын-јүрүм керегинде айдат. — Је андый да болзо, бис иштегенис. Түн де болзо, иштеерис, түш те болзо, амырап отурбаган. Јуудагы улус кандый амыр јок болгон, бис база анайда иштегенис. Ол тушта эмдигидий трактор до, комбайн да јок. Ашты косилкала, серпле кезерис. Согор тушта, атла тепседип оодотонус. Машина айилу немедег јангыс ла веялка болгон. Оны түнге-түшке колло калтылдада толгоп, аш арутап туратанус. Государствого табыштырып турган ашты күрекле де собурып, эскинле де эзип арутайтанус. Чыкту ашты кургадар јер јок, айылдар сайын апарып, казанга кургаткылап турар. Кажы ла јуртта коммунист улус ас, иштин кбп сабазын комсомолдор бйдүрип башкаргандар. Бис анчадала, фронтто јуучылдарга сый эдип, меелей, тон-бдүк көктөп аткарары јанынан элбек иштер өткүрип туратанус — деп, Вера Михайловна оног ары эске алынат. — Улус јангыс ла кийим эмес, «Алтайдың колхозчызы» деп танковый колонна эдерге акча да берип турар. Қбзүлде јаткан Модоров Теке — бежен мунг, Јалаңайда јуртаган Комлев — јетен беш мунг салковойдог акча бергендер. Ол тушта комсомолдор јангыс ла бойы учун эмес, јууга барган төрөгөндөри, көрүш-таныштары учун иштегилеп, күнүне эки-үч нормадаг бйдүрип туратандар. Ол тушта аш јуунадарында сырагай ла күч иш снап буулары болгон. Кезик келиндер, кыстар күнүне норма аайынча беш јус снап буулардың ордына, бир мунгнан буулагылап турар. Бир мунг снап буулаган деп айдарга ла јегил, је оны бйдүретени коркушту күч. Кббрийлердин колдоры тегенекке, аштын кату комургайына шилтенжиреп, торт ло тубтаган тередий быжынтып калган јүрер.

Түжиле снап буулаар, түнде айас болзо, оны клаттаар керек. Аш бастыразы јуунадылбаганча, бир де амыр јок.

Иш кандый да кату болзо, јут-јулакай күндердин эгиринде јаман-јуман клубтарыста јуулала, ойноп турарыс. Иштин-тоштын ортозында белетейле, көргүскен ойыннысты улус сүрекеј јилбиркеп көрөтөн. Ойын көргүскен күн јаандар да, јаштар да клубта јык толо болор.

Ол тушта аймакта иштеп турган улус хозяйственный иштердин каруулу кампаниялары болор болзо, хозяйстволор сайын узак бйдин туркунына командировкага барар. Мындый командировкада јүрген кижини уполномоченный деп айдыжатандар. Бот ол уполномоченный болуп, мен бу Қан-Оозы аймактын кажы журтына јүрбедим деп айдар.

Андый узак командировкада јүрген кижиге кандый ла иш бйдү-

перге келишкен. Түште улус ажанар өйдө политинформация өткүрүп, фронттогы айалганы жартап турарыс. Жуунун баштапкы жылдарында өштү кандый бир городты алганы керегинде жетируү болгондо, улус бойынын төрөл журтынан астыккандый кородойтон. Ол тушта политинформациянын төс темазы фашизмнин түбеге, Кызыл Черүнийн ле тылдагы албатылардын геронзми болгон.

Качан бистиг черүбис өштүлерди сүрүп баштаарда, мен жайымдалган городторды темдектеп, картага кызыл маанычактар жапшырып туратам. Улус иштен келзе ле, картаны курчай алгылап, бүгүн канча маанычак кожулды дежип, бой-бойлорынан сурашкылап турар.

Аймактан келген кижиге улус комудалдарын да угузар. Сырагай ла уур неме — фронтко барган эш-нөкөринен эмезе уулынан похорона алган улуска туштажып, куучындажары болгон. Ол тушта мен кажы ла кижиге айдатам: «Je, чөкөбөгөр, айса болзо, кандый бир жастыра да болгон болордон маат жок. Жууда кандый ла болгон. Кезикте уур шыркалу кижини нөкөрлөри божоп калган болор деп айлы жаар бичик ийип бат. Онон көрөр болзо, ол кижиге госпиталга барала, жазылып калган турар. Жуунун жылдарында кандый ла учуралдар болгон. Олорды ончозын эске алынып, түбекке түшкендердин күүн-санаазын жарыдарга айдып ок турарым. Өлгөннн бойынын көзиле көргөн эмес, көбөркийлер бүдүп, ижемжизин жылытпас.

Ол өйлөрдө сырагай күч иш жаскы кыра ижи болгон. Кижиге кыра сүрүп турган көдүртке аттарды, уур салданы көдүрүп болбой, тендирилип турган уулчактарды, келиндерди көргөндө, ичи ачийтан эди. Курсагы тойу болзо, кижиге кандый ла кату иштен жаан жобобос. Je ол тушта курсак эмдигидий жайым болбогон ине. Андый да болзо, улус аштап, арып турум деп качан да комудабайтан. Олор жагыс ла жуу качан божогой не деп сананатан. Бастыра амаду, ийде-күч жөнүни жууктадарына берилген.

Ада-Төрблс учун Улу жуунун от-калабы өштүннн жерине једип, 1945 жылдын жазында Јенгүлү божоп, јүрекке батпас сүүмји Туулу Алтайдын кобы-јиктерине јеткен. Бу јас жагыс ла јылдын өйн солынып, ар-бүткен кыштын корон соокторынан јайымдалган јыргадду өй эмес, кажы ла кижинин јүрегин ырысла, сүүмјиле, келер өйлөрдөги јүрүм кеен болор ижемјиле, төрт јылга жуук өйдннн туркунына сакаган сакалта бүткениле толтырган јакшынак јас болгон.

Кайда ла митингтер, жуундар өдүп, улус сүүнгилеп ыйлажып туратан. Эмди андый ырысту јас келгенинен бери одус беш јыл болды. Биске, жуунун кату јылдарында иштегендерге, 1945 жылдын јазы качан да ундылбас».

Вера Михайловна эске алынып айткан куучынын токтодып, төриндеги турган шкафта јараштыра салып койгон грамоталарды көргүзип айтты:

— Комсомол мени эмди де ундыбай бат. Бу јаткан грамоталарды

аймактын, областьтын комсомольский органдары берген. Мынызы десе ВЛКСМ-нин Төс Комитединин уткуулы. Оны комсомолдын алтан жылдыгы болор тушта ветерандардын областной туштажузына барып жүреримде бергендер.

Төртбичи жылдарда ала комсомолдын жүрүминде Вера Михайловна көп иштер бүдүргөн. Ол башкаруунун көп грамоталарыла кайралдаткан. Онын калганчы алган «Иштин ветераны» да деп медаль көпти керелейт.

— 1970 жылдан ала нөкөрлик жаргынын председатели. Эмди анайда ок шкодо ада-энелердин комитединин ижин башкарып турум. Журт Совет десе албаты шигжүзинин ижин башкарамын молжогон. Партийный организация бюронын членине туткан. Иш деп неме ума жок көп, кандый бир общественный иш өткүрбеген ол эмесе турушпаган күн болбой жат. Кижини, байла, темигетен болбой, ой до өткөнүн билбей ка- ладым.

Куучын-эрмек нөкөрлик жаргынын ижине көчө берди:

«Алдында жылдарда бистин бир кезик жинтерис түүндү-түштү баскылап жүрөтөн. Согуш та болуп туратан. Эңирде ары-бери барарга коркымчылу да ой болгон. Табынча ол керек токтоды. Мында нөкөрлик жаргынын, журт Советтин өткүргөн иштери јединдү болгон деп бодойдым. Бис жаргы эткенисте коомой кылыктуларды кату бурулаар, каруузына тургузар деп амадабай, озор бойлорынын эткен бурузын ондозын, андый кылыкты такып этпезим деп, общественный организациянын алдына сөзүн берзин деп күүнзеп јадыс. Мында эң ле учурлу неме андый улусты ајарудан чыгарбай шигжүде тудуп, эбеш ле керек болзо, кезедип турары. Ол тушта кандый ла кижини санаа алына берер. Кижини бурулаганынан онын бойынын эткен јастыразын ондоп, бойын бойы түзедингени качан да болзо артык.

Экинурдын орто үредүлү школы область ичинде материальный јанынан эң артык јеткилделген, үренчиктери терең билгир алып турган школдордын бирүзи. Бу керекте колхозтын правлениезинин, ада-энелердин комитединин өткүрүп турган ижинин камааны база јаан. Үредүчилердин коллективи, журттын общественный организациялары ла колхозтын правлениези үредүлү-воспитательный иштерди јуук колбулу өткүрүп, оны текши керек деп бодоп, бирлик күүн-санаала бүдүрүп турулар. Јылдын ла сайын үренчиктерге болуш эдип, колхоз бир мун салковойдон акча берип јат.

Бис ол акчала билези јаан улустын балдарына ла өскүстерге кийим алып јадыс—деп, Вера Михайловна куучындайт.— Болуш јанынан комудал јок. Школдо балдар ончолоры јакшы кийинип јат.

Оноң школдо ло журттын јашөскүримин ортодо болуп турган кезик керектерди эске алынып айтыт:

— Эмдиги јашөскүриминг јадын-јүрүминде ончо неме јеткил. Онын учун олардын кезик эткен немелери биске, јүрүмнин кату јолын

өткөн, оок-теек те немеге аяру эдип темиккен улуска, жарабай жат. Же кезикте бистин жаңы ойди, онын улузынын жүрүмде некеלתезин оңдодой, оңчо немени азыйдагы ла аайынча оңдоп, эмдиги жашөскүрим керегинде жастыра шүүлте де эдип турганыс бар. Ой дө кубулган, жүрүм де башкаланган. Оны аяруга албаска болбос.

Вера Михайловнанын жагы жаанап та калган болзо, же жүрегинде ленинский комсомолдын камыскан оды өчкөлөк. Онын учун ол жаантайын жашөскүримнин ортозында болуп, олардын жылбүзин оңдоп, амадузына жедерге жөмөжип жүрет. Иштин ле комсомолдын ветераны. Ол эмди де чындык жүрүмнүн байлык ченемелин жашөскүримге жартап, оларды чике жолго баштап, иште, жүрүмде мактулу улус болорына жөмөжөт. Онын жүрегинде комсомол камыскан от качан да өчпөс.

Александр Демченко

ЖАКШЫ КИЖИНИН АТ-НЕРЕЗИ

...Ол тушта бу кижы бистен ыраактагы Россиядан деремне жерден келген теп-тегин уул болгон. Теп-тегин эмеш ле? Жаңы жерлер сүрүп, көп аш өскүрип аларга амадаган ол жылдарда бастыра албатынын ырысту-жакшы жүрүми керегинде кажы ла кижы кичеенген ине. Бу кижы база кичеенген, Кичеенеле, ыраактагы Сибирь жаар атанар деп сананган. Сибирь, онын улузы, анда болуп турган керектерди ол уч-баш ла уккан. Же андый да болзо, атанды. Уралдын кырларын өттү. Бу кырлардын ары жанында башталган жерлерди баштап вагоннын көзнөктөрүнөн аярып, алаң кайкап баратты.

— Кандый телкемдер!

— Агаштын көбин!

— Жердин элбегин!

— Суулар кандый! Сүрсен түргөн суулар!

— Бистин тымык суулардый эмес!

Ол барып жадала сананды: мындагы улус телкем жерлерге бүдүштөш — чыдалду, терен көгүстү, неден де жалтанбастар. Онон бойында ойто алаңзыйт: сен Сибирьдин улузы чылап чыдажарын ба, жаман адыг чыкпас па? Иштеңкейинди, жер ижин сүйүп турганыңды текши керекке билгир берип болгойун не?

Анайда алаңзып, жалтанып турган үч жинт уулла Көксүудагы совхозтын директоры Дмитрий Антонович Аргучинский Горно-Алтайскта Советтердин Туразынын жанында тушташкан. Иш баштап, улус башкарып билер директорго ачык-жарык бүдүштү уулдар жараган. «Байла, бу уулдар бойлорынын ырысту жүрүм-салымын бедреп турган болор» деп сананды. Анайда чике сурап ийди.

— Чын айттыгар — деп, коо сынду, кара чырайлу, неге де сонуркап гурган көрүштү уул айтты. — Кайда барарын, нени эдетенин билбей турус.

— Кандый бир шүүлте бар ба?

— Бар... жангыс ла бу кырлар... Эпюксынып турус — деп, ол ок уул айтты. Байла, уулдардын жааны болгодый.

— Өзөк-жалаңдары жок кырлар бар ба? Слер Абайдын эмезе Оймон ичинин жалаңдары керегинде билеригер бе? Беловодье керегинде нени уктыгар? Агын суулары балыкту, жараттары алтынду, аркаместери аг-кушту, анканынан антара аш бүдер, ак-мал тойынар жалаңдарлу жерлерди орус албатынын чөрчөгинде Беловодье деп адаган. Анайда Абайдын жалаңдарын ла Оймон ичин озогы өйлөрдө Беловодье деп айдыжатан.

Уулдар аланзый бергенин ол ло тарый сезеле, ченемелдү директор айтты:

— Мен слерди кожо апарайын — деди. — Мен совхозтын директору болорым. Слердин кажыгар ла күүнге жараган иштү, аш-курсакту, айыл-журтту болороор, бистинг жер слерге жараар. Шак сенин, уул, ады-жолын кем эди?

— Дмитрий. Дмитрий Плетенецкий.

— Жарайт. Меге адаш эмтиринг.

Анайда Көксуу-Оозы жаар жийттер атана бердилер.

Кырлардын ортозыла жүстер километр чөйилген бу јорук сүреен јакшы башталган. Ол — јаан керектер башталганы болды. Јаан творческий жүрүм башталганы.

Дмитрий Ефимович Плетенецкий Көксуудагы совхозтын Октябрьский фермазынын зоотехниги боло берди.

Иш онду-башту, ончо керектер жүргеери барып јат. Је келер бйди ырада ајыктаза — не де көрүнбейт, бозом. Ичкери көндүгерге турган болзон — үренер керек. Институтка кир. Бу сеге, коммунист болгон бойына, партийный јакару. Эмезе жүрүмнин некеלתези бе? Анайда айтса, чике болор деп, ол терен шүүп алды.

— Дмитрий Ефимович ферманы јакшы башкарып јат — деп, совхозтын парткомында темдектедилер.

— Улус башкарарга, иш тззбөргө јайалталу бүткен кижи. Ончо керектерде партийный некеלתелү. Онон јаан задачалар бүдүрер аргалу эмес пе? — деп, јийт специалист керегинде партиянын райкомында куучын болды.

Удабай Дмитрий Ефимович Плетенецкийди ферманын управляющийине тургустылар. Плетенецкийдин ол өйдөгү жүрүмин эске алынып, Октябрьский ферманын улuzu айдыжат:

— Ажыра иштегени учун акча төлөгөн болзо, Дмитрий Ефимович акча-јалды үч катап көп алар эди. Тан јарып ла келзе, карды кырадып, кижи базып өткөни угулар. Ол — Плетенецкий уйлардын кажа-

аны јаар барып жатканы. Же кер-мар кажы бир кижини ишке оного эрте келгенин, эмесе, иштин кийининде иштеп жүргенин көрсө, «Ишти бойынын бийинде эдер керек. Ончозын иштейтен өйдө эдер. Бүгүн албаданып, чыдал чыкканча иштенеле, эртен канайып иштейтен?» — деп айдып туратан.

— Ончо керекте аайлу-башту болорун сүүйтөн эди.

— Ойлү-бийинде эдип бүдүрерине үредип туратан.

— Нени де ундыбайтан — деп, жажы жаанай берген, көп-көп жылдардын туркунына уй саачы болуп иштеп келген уй кижини айдат. — Бир катап та жуун, та клубта не де болотон дежерде, мен бачымдап, уйлар турган жерлерди чала-была арчып жуунадала, жүре берген. Таңла келе-ле, жетире жуунадып салбай деп санангам. Эртезинде Плетенецкий менен озо једип келбей. Же нени де айтпаган. Бажын јайкап, терең тынала, жүре берген. Мен турган јеримнен кыймыктап болбой, уйалып туруп калдым.

— Ак-чек сагышту, јакшы кижини јаантайын андый болуп јат — деп, уй азырап турган ишмекчи куучындайт. — Көмөлип, чукулдана берзе, кижини унчукпай, керексиздей барар. Же качан неме айтпай, јангыс ла көстөриле... Ол тушта жүзин кызып, жүрегин мендей берер...

— Качан Дмитрий Ефимович Плетенецкийди партиянын райкомынын јөбиле Мультыда јангы төзөлгөн совхозтын директоры эдип ийерде, Плетенецкий Октябрьский фермада башкарган өйдө — хозјайствонун јурумунда ырысту өй деп айдырар болгон. Ферманын жүрүминде кандый бир керекти эске алынып айдыжат:

— Ол качан болгон эди. Плетенецкийден озо бо?

— Чын дезен! Онын ла кийининде Плетенецкий управляющий болгон.

Анайда јакшы кижинин ат-нерези албаты-калыкта көп-көп жылдарга артып јат. Бичилбеген историяда, болгон керектерде, эдилген иште артар.

Јакшы кижинин ат-нерези дегени тегин, учурал сөстөр эмес. Ол сөстөр өрө турган башкараачы јерден јакарула айдылбаган. Анайда эткен керектери, шүүген санаазы кожо иштеген улустын күүнзеген амадуларына јараган, бойынын бастыра жүрүмин госуларствонун, текши калык-јоннын керектерине учурлаган башкараачы иштеги кижинин јакшы ат-нерези албатыда жүрүп јат.

Мультыдагы совхозтын бастыра јери, фермалары Кадын суунун он јанында.

— Сен, Плетенецкий, чөрчөктий јараш јерлер јаар барып јадын — деп, аймакисполкомнын јуртхозуправлениинде кокурлашкан.

— Ол чөрчөк ошкош јер јаар күр-кечү салгылаган болзо — деп, Дмитрий Ефимович удур кокурлаган эди.

Кадыннын ол јаныдагы јерлер, чындап та, чөрчөктөгидий јараш. Малга ток өлбөгдү, јараш чечектерлү, кызылгат, бороңот, уй јилек,

өскө дө жүзүн-башка иилектү элбек өзөктөр, телкем кобылар, мөңкү туулардан агып түшкөн, мөңүндий кайсырыгы жалтыраган балдыктарлу, чакпынду суулар.

Je партия коммунист Плетенецкийди Мульты жаар жаращ жерлер көрзин, иилектезин, балыктазын деп ийген эмес.

Кадынның ол жанындагы Гагарка, Устиги-Оймон, Тихонькая, Мультта деген деремнелер жагыс ла аймактын организацияларына эмес, Je Кадынның сол жарадындагы совхозтордын башкараачыларына бу журттардагы фермаларды башкараарга сүреен эби жок болгон.

Кемеле эмезе паромло кечер керек. Жаскыда суу кирзе, күскерикышта тош тургалакта кечип болбос. Жагыс ла телефонло тил алыжар арга бар.

— Бис экономикадан баштаганыс: фермалардын арга-чыдалы кандый, не барын жартаганыс — деп, совхозтын парткомынын качызы болгон Михаил Львович Белоусов эске алынат. — Оног улусла танышканыс. Фермалардын башкараачыларына, специалисттерине ажару эткенис. Дмитрий Ефимовичте сүреен жагыс кылык-жагы бар: улусла түрген эптежип, кожо иштей берер. Улустын айтканын угуп билер, бойы ондобогонун сураарынаг жалтанбас. Ишти канайда этсе жагыс деп айдып та билер. Бир ле неделенип бажында Плетенецкийди жагыс ла деремнеде улус бойыныг кижизи эмтир деп билип алган. Анчадала бу жерлерде озодон бери журтаган улуста тоомжызы тыгыган. Олор «директор эдер-тудар кижиз эмтир» — дешкен.

Жагыс төзөлгөн совхозтын баштапкы жылдары бастыра аймакка күч жылдар болгон. Уч жыл улай күйгек болды. Кышкыда кары жука, гожон жер соокторго жара тогуп турган. Жайгыда жагыс жок, изү күндерге өлгөн эдер, мал кабырар жерлердин өлгөн, үрендеген аш өспөй күйүп калар. Шүүп сананар керектер баштаг ажыра.

— Ол уур-күч жылдарды совхозтын хозяйствозына тыг королто жокко та канайып өдүп чыкканысты эмди кижиз кайкаар. Ол жылдардагы иш фермалардын, совхозтын башкараачыларына, партийный организацияга тыг ченелте болгон эди — деп, парткомнын качызы эске алынат.

— Оног, уур-күч өйлөр өдө берерде, директордо жагыс жаан план: Кадынды кеңире күр салар. «Жаан жерле», «материкле» биригер — деп Плетенецкий айдып туратанын Тихонький ферманын управляющий Караваяев база эске алынат.

Директор бу иште туружатан улусты жууп алды. Олордын тоозында — специалисттер, школдын үредүчилери, деремнелердин устары. Бу суракты албаты-жоннын алдына тургускан. Бойы тростор, темир бедреп тапкан. Бастыра калыктын эп-жөбиле өмөлөжип, күрди бүдүрип алдылар.

Je ол жыл жаскыда Кадынның суузы андый тыг кирерин кем де билбеген. Суунын кеми ол кире бийик качан бир көдүрилгенин озодон

бери Кадын ичинде журтаган улус билбей турды. Күрди суу жемиреле, агыза берген.

Плетенецкий ойто ло кемјип, чотоп отура берген. Кайда, неде јастырган? Күр салар ишке эн талдама устарды ийгендер.

Суу тартыла берерде, јаратта иш ойто ло кайнай берген. Удаган јок, Кадынды кечире азийгызынан бийик күр тура берди.

Мультинын күрин салган устары баштап, бойлоры эки-јангыстан јойу, атту, онон көп улус биригип кечкилеген. Адакы учында директордын «газиги» кечкен.

Эмди Кадын буудак болбой јат. Күрле кошту аттар, бричкалар, уур автомашиналар тўни-тўжи өткилеп туру.

— Бу күр неме беги! Бис бир деремнедег база бирүзине јүк арайдан өдөдис. Ары ла болзон коол, оро, сас учурап јат, јакшы јол јазап алар аргабыс бар ба? — деп, директор улуса јөптөжөт.

База ла чотош, кемјиш, бедрениш башталды. Јол јазайтан бригада тбөлдди. Бригаданы керектү техникала јепсеген. Иш элбеде көндүге берди. Јол өдөтөн јерди агаш-таштап, јыраалардан арчыган, сай-таш, кумак тартылды. Эмдиги өйдин техниказы јүрер некелтеле јазалган тракт-јол Мультины Тихонькийдеги, Устиги-Оймондогы, Гагаркадагы фермаларла колбоды.

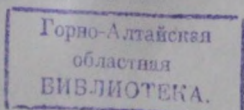
— Бистинг директорыстын колы јенил — деп, Мультида карыганча журтаган Дмитрий Болтовский айдып турды. Эдейин ле дегени эдилеп, бүдүп калат. Нени ле баштагажын, јол алып, ичкери көндүгет. Ненин учун? Мен бодозом, Дмитрий Ефимович совхозтын ишмекчилеринде јаан јөмөлтөлү боло берген. Улус ого бүдүп јат. Нени ле эдейин дезе, јөмөп, болужып јадылар. Ол ок сенаж деген немени алзагар. Кайкамчылу неме! Баштап бис «је бу силос турбай, јангыс ла ады өскө» деп айдыжып турганыс. Јерге көмүп салган баргаадаг нени сакыйтан? Силос! Онон көргөжин, андый эмес болуптыр. Өлөг! Суреен јакшы өлөн. Малга сүреен ток азырал эмтир. Мал, уй да, кой до бол, блаажып јип јат. Силос андый эмес.

* * *

...Кадыннын ол јанында иштеп тазыккан, улузыла журтап темиккен јеринен партиянын табыла Плетенецкийдин јүре бергенинин кийнинде, бир канча јылдар өтти. Јакшы башкараачы болуп, албаты-калыкка таркаган ат-нерези оны једикпес-тутактарлу, күч јер јаар кычырган. Партиянын обкомынын јөбиле Д. Е. Плетенецкий Ыныргыга барды. Совхоз көп јылдардын туркунына сондоп турган хозяйство.

— Совхозтын ичкери өзөр аргаларын табар, улусты ижendirер керек — деп, обкомдо айттылар. — Сен анайда эдип билерин. Сенде билгир башкараачынын, кандый ла керекти јалтаныш јоктон билгир эдер эп-сүме бар — дешти...

Плетенецкий директор болуп иштеген экинчи ле јылда Майма ай-

макта эн сондогон Ыныргыдагы совхоз брө бндөйип, өзүп баштаган. Коллектив нак иштене берди. Келер бйдө оног тыг једимдерлү болор аргалар табылды. Ол — директордын ижинде јенү деп айдарга јараар. Совхоз журтхозяйственный производствоны тыгыдатан быжу јолго туруп алды.

Плетенецкий билгир башкараачы болгоны не де?

— Улусла иштеп билеринде. Қажы ла кижиле јакшы керектер ажыра јууктажарында — деп, биске совхозтыг парткомында айдышты.

Је башкараачы болгон јакшы ат-нерези оны база ла сондогон јер јаар кычырды. Јаңы хозяйствоны — Эликманардагы совхозты аларга келишкен.

Дмитрий Ефимович Эликманардагы совхозтыг директоры болуп алган сонғында удабай, бис Оноско барала, мыдый куучын болуп јатканын уктыс.

— Бистин јаңы начальнигис не кижі болотон?

— Чокум билбей турум. Је бистин агаш узанаачылардаг болгоны јарт — деп, агаш узанаачы Ступак айдат. — Чын, чын, блаашпагар. Ол кажаннын толугын чертип чыгарганын көргөн болзогор...

— Агаш узанары јанынаг билбей турум. Је ол механизатор кижі болгонында аланзу јок — деп, механик уул айдат.

— Слер нени айдадыгар! — Уй саачы келин куучынга киришти. — Директор зоотехния јанынаг айдып турганын уккан болзогор! Малды ол кандый јакшы билер. Ол — зоотехник.

Олор үчүлези бойынын ижи јанынаг директор керегинде чын айдып тургандары меге јарт болды.

Эмдиги бйдиг башкараачызы андый: неге ле кирижер, ончо керектерге камааны једер, иште чөкөнбөс, чылаарын билбес, керектү боло берген учуралда јана баспас, турумкай.

Ого текши каруу эдип, калганчы выборлордо Эликманар журттыг улuzu Дмитрий Ефимович Плетенецкийди албатынын депутаттарынын Шебалиндеги аймачный Советине депутады эдип туттылар.

Јакшы ат-нере дегени... Оны јакарула бербей, адабай јат. Ол — албаты-калыктын јакшы сананганы, эткен јакшы керектери учун улустыг быйаны көргүзилгени. Сениг эткен јакшы керектеринди ойгор јайалталу, улу ишчи болгон совет албаты јаратканынаг бийик өскө кандый да кайрал башкараачыга керек јок.

Јакшы кижининг ат-нерези там јайылып таркаганынаг улус бойынын јакшы амадуларынын бүткенин көрүп јат.

ЖААН КЕЧҮ

Бу ла базып отурган кижинин алтамдары чокум, оны јорголоп эмезе улаартып отурган деп качан да айдып болбозын. Чала энгейип аларда, онын сыны орто деп билдирет, је ол канчын јиит тужында эмдигизинен сыны бийик болгон болор. Јадын-јүрүмдеги ажулар ла кечүлер жылдарла кожо кандый ла кижинин кара чачын буурайтып, кайран бойн энгейтип јат.

Энениг амырап барар өйи једип те калган болзо, је ол јол ортозына кенерте отура түжеринен јалтанып тургандый, барып ла јат. Магдайындагы ла алакандарындагы чийүлердин кажызы көбүн бачым үстине ылгаштырып албазыгар. Күлүмзиренерде, јүзиндеги чырыштар кайдаар да жылыа берет ошкош.

Кунуккан да, каткырган да кизи бойынын јаштарын түгей ле јажырып албайтан неме эмтир. Јажаган јаштар бойынын үлүзин алып ла јат: күргүл чачты кубал базат, чокту көстөрдин алдына чырыштар јуулат.

Сан ла башка солынталу, элен чактарга јангырып турар јүрүм керегинде бир поэт мынайда айткан: «Өйлөр өдөт. Өйлөрлө кожо јылдыстарга өчөт. Јагыдан табылып, јалтырап күйет. Улус анайда ок јылдыстарга түгей: кажызынын ла бойынын салымы, јаркыны.»

Александра Қыйматовна Тохонова јүрүмде жаан ажу ашкан ла кечү кечкен кизи. Кандый да бир јорукчы алдындагы жылдарда Қайынчынын ажузындагы кайа-ташка: «Қайынчыда болбогон кизи кыйынды билбес» — деп бичиген. Бу кизи десе Қайынчынын кайыр јолдорын да өткөн, кемеле чакпыны күркүреген Қадынды да кечкен.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдары. Амыр јериске чак түшкен: балдарлу улус балдарыла, билелү улус билезиле айрылышкан. Баштапкы ла айрылышта кайыр кырларга ла чакпынду сууларга эзлеткен Қайынчы, Саргол деген јурттардан от-калаптын јерине талдама деген эрлер атанган. А жуукта јангы айылду болгон Данил десе олорло кожо.

Кайыр кайаларды аттырып, јол чыгарар, күзлелү јерлерди көдүрер, кыраларды сугарар суактар јазаар, кобы-јиктердин өлгүн чабар керек. Чындап айдар болзо, колхозты байгызарга көп-көп иштерди кыйалтазы јогынан бүдүрер керек болгон. Је эрдин эрлери ончо иштерди соңыга артырып, Ада-Төрөлин, албатызын канзыраган фашисттерден корырга атанган. Эне-Төрөдин кычырузы телкем орооныстын бастыра талаларына тен-тай јарлалган.

Айрылыш... Данил айрылыжып турарда, «очогыстын одын өчүрбе... албатынын көзинде јүрүп јадын, тудун... сақы, јенү алып јанарым» — деп, јүрексиреп јакыган. Је от-калаптын јеринде болгон кизи окко алдырбазым деп ажындыра канайда айдатан эди.

Жиит алтай эр Кайынчынын да, Бийсктин де шуулту карагайларын калганчы ла катап көрүп жадырым деп сананарда сананбаган. Поезд ачу кыйгырала, өксөгөндий буузын божодып, жол-жоругыла атанган. Эрдин эрлерин бадыш жаар от-калаптын јерине апарган.

Жолдог ийген письмозында Данил үйине мынайда бичиген: «Кару үйим, төрөгөн-төстөр! Канчанчы күн барып ла жадыс. Бистин Төрөлис кандый телкем. Бу телкемди кандый да өштү бактырып албас. Ненин учун дезе, жайымын корыган албатыны кандый да канзыраган өштү јенип албас.

Александра, от-калаптын бойына кирип жада, окко алдырбазым деп, кем де айдып албас. Кандый ла болор... Андагы арткан да улус јободол јогынап јүрбей јат. Бойынды бек тудун деп, база катап сурайдым. Сени айландыра жарган-тижендер, бала-барка — олордын күүн-санаазын чөкөдөргө јарабас...

Жылу эземиле...»

Тилмек чаазынды кычырала, Александра уур тынып, «бу кижинин санаазын ары јанынан билип турган чылап, канайда айдып турган» деп, карандыра сананды. Ээчий-деечий калаптын јерине улус атанарда, јурт кенерте ээн боло берген. Бектиек, Төгөштү деген өзөктөрдөгү чабындарды жуурына көп лө јаны үй улус, балдар чыгар боло берген.

Алдында өбөгөндөрдүн бүдүрип турган ижин эмди үйлери бүдүрер болды. Олор сенокосилкала өлгөн чапкан, обоолор салган, мал кабырган, кош коштогон — ончо ишти «онызы уур, мынызы јегил» деп ылгаштырыш јогынап бүдүрерге келишкен. Ол тужында эмдигизиндий техника кайдан келет, ончо ло ишти, кызыл колдын күчиле бүдүрерге келишкен ине. Кызу өйдүн улуска эткен некелтелерин јарт ондоп, карган-тижендер, балдар, жаңыс сөслө айдар болзо, чыдал-күчи јеткедий улус ончозы иштеген.

А күскиде аш јуундары кайда. Ол жыл, айла Кадынды эки јандай белдерде мөндүрдий аш өскөн. Ак јерлердеги ашты сенокосилканын болужыла јыккан, јолы коомой деген јерлердегизин сериптеерге келишкен. Александра Қыйматовна бойына кураа келин-кечиндерле кожо сноптор буулаган.

Јүрүмдеги јолында јаан кечү кечкен кижиле ол өйдиле эске алынып, мынайда куучындайт:

— Ол тужында «ишке барарым эмезе барбазым» деп, јарбыныжар да, мойножып та ийер арга јок болгон бо, кандый. Јаандар ла јаштар сары таннап ала бүрүңкий болгончо иш бүдүргендер.

Курсак-тамак та кемјүлө. Одуга үрбедеп једип келеле, уйуктаганынды да билбей каларын. Тапту ла ундына берген јерде, кайда ла ыраактап, «Туругар!» деген кыйгы алыс угулар. Бу канайып турган деп чочыйла, ойгоно чарчап келер болзон, ме сеге — бригадир алдында туар.

Чырай-бажы жемирилип калган кижиле бистерди, аш јуунадып тур-

гандарды, чала көмөлөөргө турар. Онон уйкузыраган чырайларыз жаар көрүп, ай-калап бойы сений түжер: «Мен слерди мендетпес те эдим, же күндер кемди де, нени де сақыбай јат. Онын учун, көөркийлер, туругар. Аш јыгылгалакта јуунадып алалдар. Онын кийнинде уйукта-арга да јараар»...

Је кажы ла келген јыл там јаан ла каруулу некелтелер эткен. Фронттогы кату айалга тылдагы арткандарга јайымжыырга бербеди. Албаты Москваны тындаган ла сақыган. Канду јуу-согуштыг согында јштүге мындыј да город табыштырылган деген совинформбюронын јетирулері тылдагы улуска амыр бербеген. Энелер чыдап келген балдарын Ада-Төрөлинниг јайымын корырга үйдежип, карган-тижегдерди колды божодо салбай иштеерге кычыргандар. Мындагы алган једимдер андагы јуучылдарга јену аларына јөмөлтө болорын олордыг кажызы да ундыбаган.

Александра Кыйматовна от-калап јуунын јылдарында кандый ишке турушпаган деп айдар: јер кыралап, аш салган; өлөн чапкан, обоо салган; корон соок кышкыда турлуларга өлөн тарткан. А канча кирези кош коштогон?

Көгүстин терегине шинилген ачу-коронды ла түбекти ундыырга тул арткан келиндер бастыра бойлоры ишке берингендер. Ол ажыра фронтто кижиниг көзине көрүлбес колбуулар тургузылган. Јену учун тылда да, фронтто до кызыл тынын карамдабай тартыжар керек болгон.

Мынайып ой кижини ченеген, кижиде дезе ойди ченеген.

* * *

Јүрүмде кажы ла кижиниг бойынын јолы, күүн-санаазы, амадузы. Александра Кыйматовна јадын-јүрүмниг онын ойине келишкен ченелгелу јолын јенүлү өткөн. Ол айлаткыштын түби јаар шыгырап калган јылдарда јалакај ла кару эне өбөгөннө ле сок јангыс уулын јылыйткан. Олордыг бүдүретен ижин эне бойы бүдүрген.

Коммунистический партиянын чындык члениниг, ат-нерелу колхозчынын амырап барар јажы туку качан једип калган, же ол эмдиге иштегенче. Алдындагы јылдарда иштеги алган једимдери учун Александра Кыйматовна Тохонова «Знак Почета» ла Октябрьский революциянын ордендериле кайралдаткан. Иш энени эл-јоннын ортозында макка чыгарган.

Огдой аймакта Калининниг адыла адалган колхозтын председатели Анатолий Ирбеевич Иртамаев јакшынак јштү колхозчы керегинде мынайда ајдат:

— Александра Кыйматовна кижиден артык кижиде. Ол иштегкейиле, турумкайыла јашөскүримге јакшынак јозок көргүзет.

Колхозтын председателиниг оморкооры да јолду. Кичеенкей иштү бозу азыраачы Александра Кыйматовна үчинчи номерлу ферма-

да иит уй саачылардын шеф-таскадаачызы. Комсомол кыстар Оля ла Люба Теньгерековалар, Надя ла Валя Тоновалар, Роза Бебекова, кары-жакы жеткенче иштеп келген кижинин сѳстѳрин ајарулу угуп, мал ижинин «јажыттарына» үренип таскайдылар.

...Бу ла бозулардын кийинин ары базы отурган киж и арып-чыла-арын билбес немедий. Онын јолы чындык, амадаган амадузы бийик ле јаркынду — алган пландарды бѳдүрер ле ажыра бѳдүрер.

ЈАС КЕЛДИ

Бу јерди јуртјаткандар «Талдунын јалангы» деп айдар. Је ле деген јалаг суксурыла тѳшкен кобылардын, јиктердин оосторын кууй Урсул-дын јарадына јетире, баатырдын токумы кептѳ, јайыла берген. Кышкы некейин јагы-јагыла уштыырга јазанган јалаг Кайыгчынын боочызы-нын ары јанынан ѳгдѳйип келген кѳнгге јѳзѳн јаркындарла мызылдап јадат. Јагыс ла јер јаар шыгап алала, турган кижинин кѳзи јалтыыр-дан да маат јок.

Талдунын јалангына суксурыла келип тѳшкен кобы-јиктердин оозы јаар турлулар иле кѳрѳнет. Одорына чыккан мал баш аай кары кайыл-ган кѳнет јаар ууланат. Мал да болзо, кар сѳрѳжип јонјолойдын, ма-гырдын ла ѳскѳ дѳ ѳзѳмдердин ѳзѳрин ары јанынан билип, сезип тур-ган болбайсын.

Мал бу јерге јѳк ле кыштап аларга тѳжѳп јат. Кураан-уулак тел-чиген, ноокы таралпан, тѳк кайчылалган сонгында, ал тѳмен мал јайлу-зы јаар мендештѳ барар. Кар кайылып, јер таигу эрий ле берзе, бу јалангы механизаторлор бийлеер. Јалангынын арказын сѳѳ тартып, олар аш ѳрендеер. Тоолу кѳндерге тѳндѳ-тѳштѳ келер ѳйдѳги тѳжѳм учун тартыжу башталар. Је эмди тургуза бу јердин ээлери — чырайлары тотко алдырткан турумкай ла капшуун малчылар.

Бу јердин койчылары канча јылдарга улайына малды кышкаары јас тѳрѳдѳрине кичесендилер. Чындап алар болзо, «малды кышкаары-јас эмезе эрте јас тѳрѳдѳр» деп айдарга ла јенгил. Је бу иштин тѳжѳми јангыс ла малчынын кическейинег ле иштегкейинег эмес, озо ло баш-тап, кажаан-чеденнин чыныкталганынан, азыралдан, одордон, сугат-ган камаанду.

Колхозтын председатели биске бу аайынча куучындап тура, мынай-да јартаган:

— Қалганчы јылдарда малдын азыралына ла кажаан-чеденине јаан ајару эдилеп јат. Ненин учун дезе, хозяйстводо тѳс иш — мал ижи, кирелте оног алынып јат ине. Ончо јанынан белетенип алган сонгында, койлордын кѳп јанын эрте јас тѳрѳдѳрине кѳчѳрис. Эрте тѳ-рѳткѳн малдан чыгым ас чыгат, оног кураандары эрте јооноп, энелери-ле тен-гай јайлуларга ууланат.

Бу да јылда эрте тѳрѳткѳн койлордон ас эмес тѳжѳм алынган.

Кажы ла жүс эне койдон орто тооло 96 курааннан алганыс, жердин айалгазына көрө, бу тоо орто кеминде. Малың эрте жас төрөткөндөрдүн бирүзи Тепуков Чондой...

***

Курайры-Оозындагы турлу бистерди ийттердин ангкыл-төңкүл үрүжиле, кураандардын мааражыла уткыды.

Кураандарды эмизип турган улустың бирүзи жаңыс үн «суйт, кулу-гур!» — деп кыйгырала, бис жаар болуп басты. Базыды да меге таныш немедий сезилет.

Јууктап келер болзо, чындап та, алдынан ала таныш кижиге эмитир. Ол до мени танып ийеле күлүмзиренерде, чырайы жарый түшти. Туш-ташбаганыс кайда да эки жылга шыдарлажа берген. Сыны сергек, чырайы ол ок бойы каткак. Је ой кижиге бойының изин артырат: амыры јок ишке куужак колдорының алакаандары кадырылган, жүзине чырыштар кожулган. Бу керегинде сөслө айдылбаза да, бери јанында көрүп турзан, база бир күн өдүп калган.

Колдон јакшылажып, эзен-амырысты угушкан јерде, койчы айлы жаар кычырды. Байагы аар-калап үрүп турган ийттердин табыжы ыңшың болуп калды. Чедендеги турган койлор кышкыра да јас төрөгөн болзо, је күчи тың түшпеген эмитир. А кураандар дезе баш та көдүрерге болбой, энелериниң эмчектерин түрткүлөп ле јат.

Канча жылдардын туркунына солынтызы јогынан иштеп келген малчы күнчыгыш жаар лаптап көрөлө, куучының оноң ары улалтат:

— Кечеден ала ак айас јашбулуттап турарда, чала сезинип турбай. Күн кадаарлап, шуургантый берер бе дезем, — јок, бүгүнче айас туратан эмитир. Јаскы малга айас күн ле ток азыралдан өскө база не керек. Күн үрелген соңында, мал да, кижиге де јудай беретен неме ине. Эрте таңнан ала, бозом болгончо салбандап ла турарын, бу ла көрүп турзан, база бир күн өдүп калган.

— Слердин мал быжыл эрте јас төрөгөн деп уккам, түжүм кандый болды не?

— Э-э, быжылгы кышты алдындагызына канайып түңейлейт: кар бу январь ай башталарда јаады не, оноң өлөң-салам, комбиазырал јеткилинче болгон. Мынызы жаңыс ла меге эмес, а колхозтын бастыра малчыларына јаан ырыс. Је кандый да болзо, малчы кижиге азыралды чыгымдаарында кемјинип ле турбай база. Кыш эки-јаңыс айла түгенип турган эмес, келетен күндөр бар, озор та кандый болор.

Мал кышты күчиге јакшы чыккан, төрөөрдө до чук, јакшы төрөгөн. Кураан аларының планы ажып калган, эмди озорды корып алар деген көлзөөндү иш башталды. Кандык ла айды јегип чыгатын болзоос, күүк айда јер-алтай јажарган соңында, бисте не болзын. Мал да, иштеп турган улус та јайымжырай берер ине.

Оңдой аймакта Калининниң адыла адалган колхозтын малчыла-

ры ортодо социалистический мөрөй элбеде өткүрилип жат. Тепуков Чондой дезде бу жылда ады-жолы жарлу койчыны, Буйдышев Табачы Санабасовичти, социалистический мөрөйгө кычырган. Иштеер де болзо, чындый иштеер, тендежер де болзо — эн артыкка тендежер. «Мөрөйлөшкөни — мөрлү» деген эркектин учуры иште бой-бойни жаба базыжарында эмес, а эн бийик једимге једип, нөкөрлөрине, үүре-јелелерине арбынду ла чындый иштееринин јозогын көргүзип, олорды иште јакшынак једимдерге кычыраында. Онын да учун өдүп јаткан онынчы бешжылдык «арбынду ла чындый иш бүдүретен бешжылдык» деп адалган.

Буйдушев Табачы да, Тепуков Чондой до быжыл кабырып турган койлорын кышкаары-јас төрөдөлө, арбынду кураан алгандары сүүнчилү де, оморкодылу да. Олор эмди ончо койчылар чылап ок малдын јаш балазын коромјы јогынан корулап ла телчидип, түк аларынын пландарын бүдүрерге ле ажыра бүдүрерге чырмайып турулар.

Чондой меге катыс кижии, Саргол деген кичинек алтай јуртта өзүп чыдаганыс. Онын кичү јаштаң ала өскүс артып, јүрүмнин јолында кечкен кечүлери, ашкан ажулары јарымдай да болзо меге таныш. Кижии деп неме айла кичүде көргөн-укканын узакка ундыбайтан јанду эмпир.

Койчы ла онын үйи Гутянын јажы менен јаан да болзо, бистер Ада-Төрөл учун Улу јуунин жылдарында чыдаган балдар. Јаш туштагы ойындарыс ойнолбогон. Буттарыс кызандап јойу да басканыс, мажак та тергенис, энелеристен иштеңкейге ле турумкайга да үренгенис. Калбаны, маңырды ажанып, јүрүмге көнү киргенис. Бисти — јуунин балдарын «балам, сен мыны эдип ий» деп кем де айбылабаган, ишти бүдүретен јанду неме деп јарт билгенис. Иш бүдүргедий улус једишпестен улам салдага јыктыра согуп, кыралаарга келишкен. Кызалан да болзо, јарбынып эмезе јойлонып отурап бош өй јок болгон.

Менин јерлежим кандый ишти бүдүрбеди эмеш. Јас-күс јол јазаш кайда. Айла улустың тудунган-кабынганы кайла, маска, күрек, лом. Ол тужында та техника јок болгон, айса ыраак јуртка келбей туратан ба, кандый. Кубарлаш уулдар: Чондой, Күйкенек, Кару, Укаачы ла оног до өскөлөри јол јазарда канча кирези јер каскан, тоозы јок таштар антарган. Ол туштагы иш, тартыжу ончозы јаңыс кемјүле — Улу јенүле кемјилип јат.

Ол жылдарда јурттагы јашөскүримнин јүрүмин бүгүнги јииттер јакшы билбези де јолду. Калба, маңыр јулуш, тон картошко, мажак јууш — ончозы болгон. Мынызын Чондой јакшы билер, је аштаза да аштагам, арыза да арымды деп айтпаган. Ой кижини ченеген, а өйди дезде кижии ченеген.

Јаңыс кайыкту кемеле Кадынды кечип баргандардын кезиги Ада-Төрөлинин, ар албатызынын јайымын корулап, өштүнн огынан јер јастанып јыгылган. Кайра јангандар јенү экелген. Јуудан јангандарга

амырзынып отуарга да келишпеди, жайрадылган албаты-хозяйствоны орныктырар керек болгон.

— Жаан Сымылтынын бажында иштегенисти ундыбаган болбойм? — деп, Чондой мен жаар лаптап көрди.

Оны ундыын да дезег ундып албас болбой. Колхозтын эн ыраак деген јеринде јашөскүрмннн звонозы общественный малга азырал белетеп турган. Чондой дезе звоновод. Олөн чабаачылардын ижи тапту ла көндүге берген. Је бир күн болгобос јанынаг сенокосилканын дергачы келип сынган, солып ийейин дезе — өскөзи јок. Агажын јандап та алза, учтарын темирле торып болбос. Канайар? Јагыс арга — калас өй өткүриш јогынаг тургузала колхозтын төс јериндеги кузницага барар керек. А эки жаан суу кечип, Кактолгоннын ажусын ажып бара-рен јенил керек эмес. Бу јорукка айдыш јогынаг эрдин эри, эрјиненин чыданкайы керек.

Звоновод керектин аайын шүүп турала, сары атты ээртейле, јол-јорукка бойы ууланган. Бистер, чалгычылар, одуга бозом энгирде келгенис. Сенокосилка туруп каларда, энирги јалаг ээн немедий билдирген. Дергачка барган кижии дезе эртен тал түштин кийинде кайра бурылар.

Тагары јуук тал-табыш угуларда, өлөнчилер ойгонып келгендер. Лаптап ла көрүп турар болзо: Чондой адынаг түжеле, канјаалап койгон дергачты чечип јат. Кара терге түшкен ат тыныжын сениктирип албай, жаан табышту солуктайт. А бистердин сүүнип турганысты не деп айдар?!

Иш өйлү-өйинде катап ла көндүге берген. Талтарлардын кожонын сенокосилканын тал-табыжы туй баскан...

Кижии эр темине једип чыдаган соғында, эш таап, айыл-јурт тудар јанду. Чондой Гутя деп баланы алып, айлынын одын камыскан. Төрбөһн-тугандар, јурт јаткандар өскүс өскөн балдардын јуртын алтай јанла көдүрип салгандар.

Билеге балдар кожулган. Балдардын јааны Альбина бүгүн Талду-дагы фермада уй саачы болуп иштейт. Ол јастын ла сүүнчинин байрамын — Баштапкы майды, ада-энези чилеп ок, иштеги алган једимдериле уткыйт. Ленинский комсомолдын члени Туулу Алтайдын комсомол организациязынын төзөлгөнинег ала алтанјылдык юбилейине бойынын једимдү ижиле сый белетеген.

— Школдо до үренип турган балдарыс јай ла сайын кожо иштеп јат — деп, койчы оморкойт. — Ишти сүүген кижии улустын алдына качан да уйатка калбас.

Койчынын сөзи јолду, иш кижини качан да, кайда да болзо, өрө көдүрер, макка чыгарар. А өдүп јаткан бешјылдык бистин кажыбыс-ган ла чындый, арбынду иш бүдүрерин некейт. Совет биленин јүрүминде иш аңылу јерде.

Алтай үстин айланып, Курайры-Оозына јас келген. Олөнзип јытан-

ган кейди койлор тумчугыла жытай согуп, күнерик жаар одорлорына мендейт. Кыштын жүктүгинен айрылып жаткан меестерге койчынын, «ай!» деген жаңыс оос кыйгызы жаңылат.

Бааза бир жас келген. Ол Тепуковтордын билезине ижинде једим, жүрүминде сүүнчи экелген. Јакши јакшы ба, саг башка јас! Сен кижини ичкери жаңы тагдактарга кычырадын.

Константин Козлов

ОНЫ БАТЯ ДЕЖЕТЕНДЕР

1941 жылдын күзи...

Советско-германский фронттын бастыра јерлеринде јуу эбеш те серибей турды. Советтердин ороонын кыска ла өйдиг туркунына јуулап алар деген план үзүлген. Је өштү эмди де күчтү. Гитлеровский командованиениң верховный ставказы Москваны јуулап аларга план тургузып јат. Өштү Москваны аларына көп черү јууп, оны черүзинин көбиле јуулап аларга токтом јоктог жүткүп турды.

Гитлердин черүзинин кижии күүни јок планы керегинде немецкий черүниң генеральный штабынын начальниги бойынын дневнигинде мында бичиген: «Москва ла Ленинградты онын албатызын кыжыла азырабаска јерле түңгейлеп салар».

Орооныстың төс городын корулаарында, онын кийнинде өштүниң Москваның алдында јуулган черүзин оодо согуп чачарында Сибирьден барган дивизиялар турушкан. Сибиряктар турган јерлерде фашисттерге ичкери баратан јол јок болгон. Сибирьден барган јуучылдар оборонада турумкайыла, наступлениеде неден де тура калбас болгоныла мактаткан. Ол керегинде Москваның алдына немецтерди оодо согуп турарда фашисттердин бир газеди јажырбай бичиген: «Бис орустардын черүзин, јуу-јепселин немеге бодобогонус. Ол эмди, анчадала бистин черүлерге удур Сибирьдин черүлери келген кийнинде, јартала берди, оло кышкыда јуулажарга сүрекеј јакшы јепсенген. Ол дивизиялардын јуучылдары кыштын корон соокторын неге де керексией јат. Бистин пулеметторыс, автоматтарыс соокто көп учуралдарда иштебей јат, шак ол өйдө оло колдомдожып јуулажадылар. Бис ичкери де, гескери де барып албайдыс. Кардаг эткен блиндажтарда совет черүниң эн талдамазы — Сибирьдин јуучылдары отурып јат».

Јууларда көргүскен турумкайы ла ат-нерези учун гвардейский деп мактулу ат Сибирьден барган частьтарга элден ле озо адалган.

Бойынын турумкайыла, јалтанбазыла бастыра ороонго јарлу болгон гвардеецтердин бирүзи — бистин јерлежис Тимофей Иванович Паршуткин.

Корейский фронтко ол 1942 жылда майдың алдында снайперлердин школын божодоло, келген. Ол жууга Туулу Алтайдан Көксү-Оозы аймактаң барган. Ол тушта Тимофей Иванович 45 жашту болгон. Лиит солдаттар оны жажы жаан, жалакай, ачык-жарык күүн-санаалу кижидеп, Батя дежетендер.

Т. И. Паршуткин ол тушта эки жууда турушкан болгон: баштапкы империалистический ле гражданский жууларда. Ол Оймонның жаланында Совет жаң учун жуулажып, колхозтор төзөшкөн. Снайпердин школын ол сүрекей жакшы үренип божоткон. Нениң учун дезе, ол онын да алдында ченемелдү жуучыл болгон.

Кату ар-бүткендү түндүкке жас келген. Элбек агынду Свирьдин гожи кайылып баштаган. Оштү бу сууның ол жанында болгон.

Бир катап каруулда жадала, болгонбой кыймыктанып ий калган. Оштүнинг снайпери оны шыркалай адып ийген. Эмди канайдар? Бу ла жаткан јерине караңуй киргенче шыркалу жадар ба? Көп кан жылдардан маат јок. Тескерлеп барар керек, такып кыймык ла этсе оштүнинг снайпери экинчи катап адар, ол тушта јаспас. Канайдар, Тимофей Иванович оштүнинг бойын јоголтор деп сананды. Оны адарга элдег озо ол кайда јатканын билеп алар керек. Ол касказын уштыйла, јаткан тажының үсти брө араай көдүрди. Оштү сақылта этпей тургузала адып ијди. Тимофей Ивановичке ол ло керек болгон. Оштүнинг јажынган јерин билеп алды. Эмди јаспас ла керек. Шырказы сыстап га тургаң болзо, ол тоқуналу шыкап, јангыс ла адышла агашта јажынып калган оштүни антара адып ијди.

Госпитальдың кийининде Тимофей Иванович катап ла бойының часына келген. Жуучылдың јеткерлү ижи такып ла башталган. Снайпердин төжине «За боевые заслуги» медаль тағылган. Чечен адышту сержант керегинде полкто куучын өдүп, ол керегинде дивизияның газдинде бичигендер. Мында Корейский фронтто Тимофей Иванович коммунист болгон.

1943 жылдың јазы жуучылдың јүрегине коронду сяс экелген. Апрель айдың баштапкы числolorында жаан уулы Гурьян оштүлердин колынан өлгөн деп бичик келген. Быыраш чачту уулы Курский областьта јен јастанып јығылган. Бу јетирүнинг кийининде онын чачының буурыла там көптөгөн.

Жуучылдар онын түбегин билеп, «аңдаш» једимдү болгондо, айдыжатандар:

— Батя, ол Гурьян учун.

Түбек качан да јангыскан болбой јат. Јарым айдың бажында экинчи уулы өлгөн деп јетирү алган.

Облвоенкоматтың политический бөлүгининг пропагандизи Степан Силантьевич Галкин Тимофей Иванович Паршуткиннинг өлөрдөн эмеш ле озо жуучылдардың алдында айткан куучынын көргүсти. Куучын көп эмес, анда мынайда айдылган: «Мен үч уулдың адазы, телекейлик ле

гражданский жууларды өткөм. Эмди сүрекей күч жуу өдүп жат. Же ненин учун жуулажып турганыста сананзан, ончо уур-күчтер ундыла берер. Жирме төрт жылдын туркунына бис улустын түжине де кирбеген керектер эткенис. Эмди өштү такып ла жуу баштады. Ол бистинг байлыгысты тоноп, бойлорысты кул эдерге келген. Мен жуулажарга темигип калган кижн. Фронтто орооныбыс учун жуулажып, эки уулым өлгөн. Бистинг кажыбыстын уулысты, адабысты, энебисти ле балдарысты өштүлөр өлтүрүп, төрөл жеристи тоногонуын тоолоор до арга жок. Оштүнинг эткен бу түбегин качан да ундыыр арга жок. Мындый жууда бистий жаан улус озочыл жерде болор учурлу. Мен снайперский керекти жакшы билип алдым. Жирме беш фашист жоголтком. Эмди менде үренчиктер бар, олорды снайпердинг ижине үредип жадым. Олорды мен жагыс ла өштүлөрдн жоголторго эмес, анайда ок снайпердинг сүмезине үредип турум. Снайперлердинг тоозы канча ла кирези көп болзо, бистинг жоголткон өштүлөрис, ончо кирези көп болор. Мени үредип алган үренчиктерим Батя дежедилер. Олордын тоозы күнүн ле сайын көптөп жат. Удabas бис Совет Төрөлисти фашисттердег жайымдап аларыс».

1944 жылдын июнь айында оны ротанын командири алдырткан.

— Көр, Тимофей Иванович, — деп, ол картада кызыл карандашла чийе тарткан чийү көргүсти, — сен бойыннын отделеннегле Свирьди бистинг ротада эн озо кечеринг.

Таг жагыс ла жарып турарда, жер силкине берди: артиллерийский адыш башталган. Атакага көдүрилетен өй жедерде ле, Тимофей Иванович команда берди:

— Же, уулдарым, кемелерге отурыгар!

Суунын ортозына жетире кем жок баргандар. Оног ары өштүлөрдн пулеметторы адып, миналар жарылары башталды. Бир мина кеменин жанына жарыларда, кеме антарыла берди.

— Ичкери жүзигер, уулдарым!

Бир жуучыл сууда жүзип болбой кармактанып, бирде чоңүп, ойто жүк арайдан чыга конуп турганын көрүп ниди. Онойткон жерде кыйгы угулды:

— Болужаар, ада!

Тимофей Иванович сол колыла сууда жүзүп болбой турган жуучылды кабыра тудуп, онг колыла жүзүп, жарат жаар ууланды. Жаратка једин ле келерде кийин жанында база ла болуш сураган кыйгы чыкты. База ла суу жаар чураарга келишти. Мынайып, бойы-бойлорына болужып, ончолоры жаратка чыгып келдилер.

Жаратты жакалай өштүлөрднг траншеялары. Тимофей Иванович курсындагы гранатазын ушта тартып, траншеянын ичиндөн таштайла, кыйгырды:

— Ончогор мениг кийнимнег!

Жуучылдар командирининг кийнинен болдылар. Окоптон чыга конуп келген өштүлөрдн автоматла аткылап, адарга јеткелекте удуралар

калып келгенин кындакпа согот. Бирүзин бычактаарга келишти. Оштү-
лер сакубаган жанынан табару болордо манзаарый бердилер. Баштап-
кы траншея колго кирген, эмди экинчизине једер керек. Бу ойдо рота-
нын арткан јуучылдары сууны кечип, «Ура!» деген кыйгы јаратта ја-
нгыланып турды. Ончо јуучылдардын алдында бийик сынду, таларкак
јарынду, Паршуткин автоматла оштүлерди адып, јүгүрүп баратты. Ич-
кери јанында Лодейное поле деп город. Кенетийин пулеметтын јызы-
раган табыжы угулды. Ротанын алдында ончо јуучылдарга јозок болуп
барып јаткан Паршуткин јок. Јуучылдар оны такып ла тура јүгүрүп,
ичкери барар деп богондор. Је Тимофей Иванович јыгылган јеринен
турбады. Нөкөрлөри келип көргөжин ол өлүп те калган болзо, арткан
јуучылдарды ичкери кычырып, колын күнбадыш јаар сунган јатты.

27 июльде 1944 јылда ого Советский Союзтын Геройы деп ат-нере
адалган. Тимофей Иванович Паршуткиннинг сөбги Ленинградский об-
ластьта Лодейное поле деп городто јуулган. Мында онын ады-јолы би-
чилген памятник тургузылган.

ПОЭЗИЯ

Александр Ередеев

ЛЕНИН БИСЛЕ КОЖО

Эң ле жалакай күлүмјиден,
Эң ле күүнзек сөстөрдөн,
Эң ле санаалу көстөрдөн,
Эң ле жылу колдордон
Ленинди танып жүредим,
Ол ортобыста, сезедим.

***

Өткөн, жаңы, келер өйди
Өткүрө көрүп, колбогон ол.
Жер үстинде бастыра
кижиликтин
Једетен салымын тапкан ол.

***

Јүрүмде чике јол ачарга,
Јүс буудакты јенип чыгарга,
Телекейди терең ондоп аларга,
Јаантайын Ленин меге
болужат,
Јастырбас шүүлтени ол айдат.

***

Јаңы жыл келер алдында
Јаан јолдор болор, билерим.

Јаныста Ленин кожо тужында
Јаңы ырыска бүдүп жүредим.

***

Ак айас ару болзын деп,
Албатылар амыр јатсын деп,
Партиябыс эмди тартыжып јат,
Башчы сөзин бүдүрип јат.

***

Ак, сары, кара улусты
Ага-карындаш болугар деп,
Јайымга чындык јол
темдектеп,
Јакыган, үреткен Ленин бисти.

***

Јаантайын башчы бисле кожо,
Јаан јолыла јаспай базалы!
Коммунизмнин Маанызын
оныла кожо
Корулап, бийик көдүрип
баралы!

АЛТАЙ ТОЙДО

Тенеридеги ай-кулак
Тыгдап туру тўн тўбин.
Тойдо јыргалды угак
Таң атканча бүгүн?
Јанарга јажу јайкадып,

Јайканыжат улустар.
Алкыш-кожонго алдырып,
Агаштар тымык турулар.
«Алтын башту сырғамды
Ай ажырбай беригер?» —

Кыстың үни угулды,
Кемнең жайнайт, кем билер.
Көзим жумуп тыгдайдым,
Көпти эмди сезедим.
«Жыргап, жыргап алалы,
Жарып жаңы таң аткай,
Жаш көөркийлер айлына
Жаан ырыс чагылгай!»
Жайканыжат улустар,

Жалтыражат жылдыстар.
Сыркыны жебрен күүбис
Сын-тайгала биригет.
Жалакай алтай күүнибис
Жаңар болуп жайылат.
Алаканында күн күйүп,
Ак эдегин таң жайып,
Алтай тойды уткып,
Араайынан келип жат.

СОЛУН УН

Жыламаш Келюева

АЛТАЙЫМ

Суна түшкен өзөктөр
Суу армакчы катаган.
Сумка ошкош капчалдар
Сугуп алтын жажырган.
Аай болушкан койнына
Албаа кирип жажынган.
Аба-жыштар мойнына
Аннын үни оролгон.
Канжадагы каңыл мөш
Кабык-сайда эмилдү.
Каптыргада кара-жыш
Аржан-кутук быянду.

Куулгы-жыгын одынын
Кудай, байла, жайгаган.
Кулузын-баргаа өлөңи
Кулун-тайга жайраган.
Ыжык-ыжык тайгалар
Ыйык мөңкү калайлу.
Чимеркеп билбес албаты
Чинмери Алтай кабайлу.
Алтайымнын жаражын
Айдып сөстөр чыдабас.
Ажу кырга чыгала,
Оны канай алкабас.

ОБООЧЫ КЕЛИН

Күн токтотты кырга жылыжын,
Көрөргө обоочы келинниң
жаражын.
Ээлгир коо түшкен сынын,
Эптү айрууш туткан колын.
Өчбөң чилеп эр улуска
Өрө тудам түжүл калбайт.
Ойынга бодоп обоонунг бажын
Оноң-мынаң таптап, карайт.
Тери аккан эр улуска
Тен көрбөй, уйалып жажынат.
Чучурап жүрген көөркийлерге

Чууган этпей,
Бийикте амырайт.
Чачын эмеш тескери тарайла,
Чала кыйа арчуулын буулайт.
Чалыган күлүмжилү чырайын улуска
— Чачыгар өрө! — деп, тиштери
кажандайт.
Өлөңгө кыптай өлөң базылат.
Өбн-бөкөн көрүнбейт үпсек.
Өскө укту үй улустан
Өлөңчи келин незиле жүдек?

ПОЭЗИЯ

Санаа тапкан кеендик кайкал,
 Ар-бүткеннег жайалган кайрал,
 Кўр-көгүске эбелген журамал,
 Кожонгы жок жүрүм — чучурал.
 Кижининг жерге баскан изи,
 Келерликке удур коргон жүзи,
 Өйбистинг оору-өнгизирее сызы,
 Амадубысты жүткүп учкан жазы,
 Кайда да мындый калык бар деп
 керечизи,

Тегиндү улус эмес деп ат-нерези,
 Жери-туузынын киндигинде эр
 женеги
 Угы-төзи мындый эт деп өбөкөзи.
 Поэзия тынду: чагар да, чачар да,
 Үйедең-үйеге берилип көчөр.
 Поэзия өлзө, калык та өлөр,
 Оды-суузы сооп өчөр.

ЫРААК БАЛА ТУШТА НАЈЫЛАР

Ыраак бала тушта најылар,
 Ырысту ба слер? Айса?..
 Ырыс дегени эмдиге жетире
 Ондободым, чынын айтса.

Опту-жүптү болгом, кадык.
 Онын да учун балдарым кайлык.
 «Ат өлбөскө алтын беди»,
 Айтканы айтсын — жажыт беди.

«Бойы жыгылган бала ыйлабас»
 деп,

Бойым канча алтагам жастыра.
 «Өчөш — өлөр, өткөчөк — өзөр» —
 деп,

Бойым баргам бойыма удур.

Эригип жолдын кырына турала,
 Эреендү-тымкы көрбөгөм жобош.
 Экчелип калай берген жүрүмнине
 Экпини алгай мен бош.

— Жоорлу аттый болгон эт —

Каткырып алзагар, эмди кайдаак.
 Чындап, ончогордон мен жокту,
 Чындап, улус, айдарыгар жолду:

«Батпазан ол, алган ажың,
 Баага барбат макалу жаражың,

Айткан сөзисти туй чапкан,
 Батка тийгендий кеберинг жуурган»...

Кедейе жаткан машинада слерге,
 Кедерет, эмди де көрбөзим жылчас.
 Ууры алары жок ырызым —
 Улу-Жай, Шиберти-Бажы, Чарас!

Улу-Жай ару ла турза,
 Ажынар ырызым, алыгар суза.
 Өдүктинг ылтаны эмес — ырыстың
 үлкери!
 Өдүп жаткан чактын — өнгизире
 жүктери!

Алты мунгла аракыдат мантатса,
 Амырдын фондты куру артса...
 Кажы ла талада шыра, кан...
 Кыскарта, ырыска шылтак
 шыкалган.

Кедектинг де, кенектинг де жолы
 жаңгыс
 Келип жаткан бу жүрүмде кемжү
 жаңгыс.
 Бурулбас бала тушта најылар,
 Бурулу болзом, жаманым таштагар.

Айаста куштар канат чийген,
Айры туулардан түшкен эдигер.
Аарчы-куруды жайрап жаткан
Агаш айылда өскөн эдигер.

Лыдыгар ышту болордон айабас,
Каныгар кийиктү болордон айабас,
Кылыгар кедер болордон айабас,
Неме керексibes болороордон
айабас.

Байаар тутпай багып билигер,
Кезикте кекип те ийигер,
Күзүрт этпей, күлүмжи жүрүгөр,
Лаланга себей, жалмап алыгар.

Бир ле мөрлү жолдыгар учун
Буланат чечекти слерге сыйлайын.

Ырыс болуп, алтай жоным,
Ыраак алта деп, мен алкайын.

Шимирт туйка сүүш келзе,
Шымыранып поэзиягарга айдайын.
Араай кимирттү күүзине алдырып,
Аргымак атла шунгуп калайын.

Пушкинди чилеп, кажы ла тала
Бу ла алтай слерди билзин.
Айтматов ажыра кыргысты чылап,
Алтай кижини телекей уксын.

Уч сүүрүнинг мөңкүзи чилеп,
Улгерлик поэзиягар бийикте күйзин.
Алтай жерлердин жаражың чылап,
Албаты-калык кайкап көрзин.

Александра Саруева

СЕГИС ЖОЛДУ УЛГЕРЛЕР

Канатту, сөстөр, келигер,
Кайкал жүрүмди кееркедек.
Калык жаражын чүмдегилеп,
Изү жүректи өткүлөөк.
Алтын сөстөр көдүргилеп,
Эне-төрөлис, сени коолодок.
Ар-бүткенди көөркөткилеп,
Ада-Алтай, сени кожондоок.

* * *

Калың карлу кыш келди
Агас тонын ол кийди.
Суулар тожы көгөрди.
Соок жызырап көкүди.
Тууларда калык малыбыс
Туулайла, одоп жүрү не?
Бистинг герой малчыларыс
Жуучылдый иште турумкай ине.

Алтай чөлис — ток өлбөн
Алып шоферлор коштоды.
Кыш одорго бу жөмөн,
Жетиргиледи — өдүп, жотконды.
Турлуда пастух, чабандар
Баатыр уулдарга сүүнет.
Баалу азыралды каргандар:
«Алтынның бойы» — деп
күлүмзирежет.

* * *

Алтай тайга, жыштардан
Ару эзин жайылат.
Чанкыр кеен туулардан
Аң табыжы угулат.
Элбек барган жалаңдардын
Ээзи — колхоз, совхозтор.
Коммунизм тудуп тургандардын.
Малы түмен жозоктор!

Амыр-энчү чөл, жалаңда:
 Амырап улус жаткандый,
 Же, мергендү иштер бу мында
 Көдүрилет, жуучыл
   полигонынды.
 Амыр-энчү — ырызым,
 Амыр ла турзан жер-шарда.
 Жайлталу улузым
 Коммунизм тутсын жер-шарга.

Тенгериде күлөр ай
 Телкемди жүзүп ол барат.
 Куулы чогыла ол калай
 Туу, жалаңды жарыдат.
 Кар жабынган жойгон, чиб
 Чочогойыла сыгыражат.
 Онбос ногоон агаш бүри
 Эдиски эзинге сыылажат.

Борис Укачин

ЭНЕНИН ЖҮРЕГИ КЕРЕГИНДЕ ЭРИКЧЕЛДИН ЛЕ СУУШТИН ЖИРМЕ КОЖОНҮ

1

Күрентибисте катап ла күүк ай...
 Күүктер каткызы эбаре жаңылат.
 Олөндөр жажарып, чечектер
   жайылгай, —
 Оскөн жерибис күнге жылынат.

Келиндер, кыстар бистин журтта
 Кеен-седег баскылайт кийимдү.
 Јашта үренген школдын жапында
 Күзүни шыгырайт омок үндү.

...Эх, канайдар, мындый жаста
 Энемниг межиги ийнимде агарат.
 Јүрегим бүгүн кату сыста, —
 Кара тобрак уужымды каарат.

2

Јылдыстар чылап, жаңмырдын
   кийининде
 Јалаңда жалтырайт түүнти
   суулар.
 Күн айас. Тенгери кеенинде
 Кедип чубажат мөнгүн булуттар.

Түүнтилерге омор эжинип,
   кайкалап,
 Түргедеп ойто бийиктей чыгат.
 Омордын сомдоры — озогы
   кайкалым,
 Ойто ло бүгүн көксимди ачыдат.

Мөнгүн булуттар јолдорын ээчиде
 Мен јалаңда ајктап турадым.
 Энемниг сомы бир түүнтиде
 Элбес этти деп көрүп калдым.

3

Түн. Бистин чадырдан чедирген
 Түнүк өткүре кызас эткен.
 Мен үйге кирип келзем,
 Мен эбаре ајктап көрзөм,
 Сыйным мында, күйүүм мында,
 Ол экүниг балдары мында...
 Ол ло чөйгөн, ол ло очок,
 Је жагыс ла энем мында јок!..

Жыл айланып, жерлик кас
 Жылу таладан ойто ло бурылды.
 Кайрылык-Бажында быжылгы жас
 Кандый да сүрекей ээн билдирди.

Айлыстың жуугында бир турна
 Ачу, кунукчыл үнин токтотпойт.
 Эжинен, айса, астыккан жолында
 Эмезе слерди ол жоктойт?...

Катап ла канча жолдорды өдөлө,
 Кару жериме жолым айланат.
 Караңуйга энемди үдежип койоло,
 Кара чачым бирден кажайат.

Кажайып келген таңнын алдында
 Кайрылыктын тууларына көригер.
 Олордын чырайы чырыштар

абында
 Онтулу билдирет, кунукчыл
 алыста, —

Энем ошкош,
 Энем ошкош...

Кажайып келген таңнын алдында
 Кайрылыктын тууларына катап ла
 көригер.

Олордын жүстеринде тамчылар,
 суучактар
 Көстөн тамгандый таштардан
 сызылар, —

Энемнин ыйы,
 Энемнин ыйы...

Кажайып келген таңнын алдында
 Кайрылыктын тууларына база ла
 көригер.

Олордын чырайлары кеен тымыкта
 Ойгорлык жаркынду, бийик
 тоомжыда, —

Энем ошкош,
 Энем ошкош...

Энем жокко баштапкы кыш —
 Сүрекей соок.
 Кайда ла отур,
 Кажы ла каткы,
 Кажы ла кокур —
 Очөлгөн кептү меге билдирет.
 Энем жокко жүрегим
 Жүрек эмес — болчок эт!

Айландыра алан-ачык,
 Уйге кир, тышкары чык —
 Ак-жарыктын алдыла
 Жаңыскан барып жаткамдый.
 Соок айдын алдында
 Бөрүги жок арткамдый...

Энем жокко баштапкы кыш —
 Сүрекей соок.

Энелердин сабаттары эрте
 канкырап,
 Эрте, эрте ойгозор бисти.
 Бачымдап оло уйларды саагылап,
 Букала тартар заводко сүтти.

Жуунын уур ла улу жылдары..
 Бис жуунын торо ло ток балдары!
 Бачымдап энелер бисти чайладар,
 Бачымдап онон покоско чыгар.
 Бүрүнкий киргенче,
 Чалын түшкенче
 Бачымдап олор өлөн чабар.

Онон бачымдап, турлуга бурылар.
 Тургуза ла энирги сааш башталар.
 Ойто ло бачымдап, буканы жегер,
 Букала заводко сүт жетирер.

Энемле кожо уй сааган улустаң
 Эки ле эмеген эзен артыптыр.
 Же бистин ыраак турлунын үстинде
 Жылдыстар тоозы көптөн калтыр...

Карангуйда кенете айулар
огурган,
Уйлар үркүгөн, уйлар огурган.
Түн бойы да чочып огурган,
А күдүчи десе кыйгырган,
кыйгырган...

Күдүчи десе кыйгырган,
кыйгырган,
Мылтык адып, от то камыскан...
Эртен тура. Эмди канайдар,
Канайып, неле күдүчи актанар?..

Канын жайрадып, эки уйды
Карангуй капчалга айулар апарган.
Көр чечекти, өлгөндү, чалынды —
Эбире такталып, канга кызарган!

Түндеги бу жаан жеткердеп,
Энем, баштап ла туура арттыгар.
Колхозко быжыл ол эки уйдын
Баазын өскө күдүчи төлбөр.

9

Ак бозу көк жалаңла
Мантап, мантап барадат.
Барып, барып жадала,
Кайа көрөт, бурылат.

Бисте ак уй болгон,
Ак бозулар болотон.
— Койонок, Койонок! — деп,
Энем адаар эркелеп...

— Койонок, койонок! — деп,
Таныш үнди тыгдайдым.
— Койонок, Койонок! — деп,
Күнүкчалду кый салдым.

Ак бозу көк жалаңда
Мантап, мантап барадат.
Тура түшпейт жаным,
Тууралап ол шунудат...

Энег карыйла, жымыртка чылап,
Ары-бери тоолонып та жатса,
Энег оорыйла, түн чилеп,
Эки көстөг астыгып та калза,
Менин жаш уулчагым,
Менин жарлу нөкөрүм,
Кыйа көрбө, энеңди,
Качан бирде, уулчагым,
Качан бирде, нөкөрүм,
Каргаарың сен бойыңды,
Кыйнаарың сен бойыңды!

Мен энемди жылыттым,
Мен сеге жартайдым:
Энедег өскө — эне жок,
Элиннег өскө — эл жок!

11

Карындажым керегинде
Карыкпагар, энем.
Бис билижип, төрөл жеристе
Бир жудурук болорыс, энем.

Агам деп, мени укпаза, канайдар,
Айландыра онын таайлары бар...
Шофер болуп, шунгуп ла туру,
Шокчыл кылыктар этпей ле туру.

Улус оозына түшпезин деп,
Ундыбай, кожо алып жүрерис.
Санааркабагар оны жаңыскан деп,
Санаазы жеткенди алып берерис...

12

Быжыл бистинг билеге
Бир сүүнчи түшти, энем...
Оны бүгүн слерге
Жетирип жадым, энем.

Расул-уулым Москвада —
Ыраак городто үренет.

Слер болбогон талада,
Слерди ол түженет.

Калганчы самара-бичикте
Катап ла жетирет ол биске:
«Кандый да солун түштер көрдүм,
Карган-энемнин чайын ичедим, —
Каймак-сүттү, тусту чай.
Карган-энемнин үнин угадым,
Кандый да меге жалакай.
Карган-энеме мактадып турадым,
Канайып та слерди түженип
болбойдым...»

Энем, слер эзен тужаарда
Элбек жолдорло жорптогон эдигер.
Балдарыгар эмди бастыра талада,
Бастыра жолдордо слерди түженер.

13

Амыр дедеер бе, энем?..
Амыр азийгы ла бойы, энем.
Алкышту бичиктерле таныжып,
Айдары жок уур страницалар ачат.
Ак чаазындарды айылдан тажып,
Анда, школдо, стенгазет чыгарат.

Ал ла камык будуктар үрөп,
Алтайды жураарга уулчагым үренет.
Кезикте «5»-ти «2»-ге түзедип,
Кере ле түжине хоккейлеп жүгүрөт.

Айса болзо, кем билер,
Кереес эдип кийинде,
Кебереерди слердин бистерге
Кенете тиргизип ол берер...

Амыр дедеер бе, энем?
Амыр азийгы ла бойы, энем.
Амыр кижн журап үренет,
Амыр кижн болорго үренет.

14

Ойто ло катап үйимле чуугыштым,
Ойлу көстөрдүн жажын агыстым.

Учуры жок сөстөрдн та не айткам,
Уулдарымнан да уйалбас мен
кайткам?..

Карыганча ла күнүркеп жүрөп,
Калак ла де, мен кандый эр?...

Жылдарла кожо үйимди там
баалайдым,
Жылдарла кожо эжимди эркеледип,
байлайдым.

Сүүбеген болзом, күнүркебес те
эдим,
Сүүштин өртине күйбес те эдим.

Бурулу эмезим, энем, канайдар,
Сүүш бурулу, энем, адылбагар?!

15

Тадай-таайым ичерин
Таштабай жат, энем.
Же городко келерин
Келип ле турат, энем.

Бир катап келеле,
Балдарымды чочытты.
Экинчиде келеле,
Эрүлткишке кон чыкты.

Энем, слер эзен болзогор,
Эмеш аайлаар ол эди.
Айса болзо, кем билер,
Астан ичер ол эмди.

16

Мени мактанды деп уйалбагар,
Тирү улус билер, чынын айдадым.
Кандый да болзо, мен — уулыгар,
Качан да алдаарга акту турадым.

Малчылар ошкош төп үлгерлерим
Европанын тилдерине көчүрилди.

Салымымнын жүги уур,
Сақып эмеш алыгар.
База бир бичик бичийин,
Бачымдабай, сақыгар.

Айса болзо, ол бичик
Алтайды — Алтайдан жаан эдер.
Амадуум менинг, чын, бийик,
Алкыш-быйан беригер!...

Слер чилеп, энейим,
Ончозын бүдүрүп койойын.
Бу жерден ол жерге
Ончозы бүтсе бараыйн.

Салымымнын жүги уур,
Сақыгар, энем, сақыгар...

Иван Кочеев

ТАЛАНТТУ ЖЕЕКЕН

(Басня)

Сарбак жыраалу терен кобыда
Семтек түктү Жеекен кыштаган.
Бир күн Жеекен кобы бажында
Бозом энирде жемзенип турган.
Анда семтек түги желбиреп,
Ары-бери жалбандап жүрөрдө,
Кенетийин аңчы Ийт сүрүжип келди.
Кайракан оноң чочыган айас
Желмер куйругыла булгай сокты,
Жыду коронын Ийтке удур божодып,
Кардын үстинде
Көк-сары шылбак артырды.
Эртезинде ойто кобы бажына келип,
Шылбакты көрөлө, коркушту сүүиди:
— Бат-аа мен журукчы!
Мен жаан талантту эмтирим! — деди.
Же тайганын өскө аңдары
Жыду шылбагынан жескинип,
Кобы бажына жууктабай барды.
Мыны билген талантту Жеекен
Айу бийге комудал берди:
«Бу алтайдын бодонбос аңдары,
Анчадала айры туйгактулары,
Азыдан бери мени сүүгилебейт,
Талантту болгоныма күйүнип,
Талдама журугым өнөтийин жектегилейт».
Берилген комудалга каруун сақыбай,
«Бийик искусствону ондобос таңма» деп,
Айу бийди жамандап,

Арслан каанга жыдыды.
Же бойынын жаан деген таланты
Жаңыс жыду коронында болгонын
Көбөркий ондобой турды.

САЛЫМ

(Басня)

Отто мызылдап јаткан Чедирген
Жылдыс болорго күүнзеди.
— Орб учуп барала,

тенгериден
Жер-телекейге көрүнөтөм, — деди.
Же оттон айрылган бойынча өчти,
Ак кубал болуп, јерге бурмактап тўшти.

Көөрөм күүнине јай берер,
Қайран салымын бойы үреер.

БУГУН ҚАНЧА ЧИСЛО?

(Интермедия)

Оромдо газеттинг корреспонденти Токуна ла
лесхозтын ишчизи Чотпор тушташты

ТОКУНА. О-о, Чотпор... Эзен! *(Колынан тудуп эзендежет)*. Јакшы
турган ба?

ЧОТПОР. Кем јок. Газеттинг ұлузы јакшы јадыры ба?

ТОКУНА. Амыр ла *(Қармандарын јоктоды)*

Чотпор бойынын папирозын чыгарып, Токунага берди. Экў таңкылап
унчугушпай туру.

ЧОТПОР. Же акыр, туруш токтозын *(Колын сунуп)*. Јакшы болзын!
Барайын...

ТОКУНА. Қайдөбн мендеп турун?

ЧОТПОР. Лесхозтын конторына.

ТОКУНА. А не керектў?

ЧОТПОР. Бойым да билбей турум. Јаңы ла директор телепон сок-
кон. Тургуза ла келзин деген.

ТОКУНА. А-а... директор алдырып турган болзо, оройтыырга јара-
бас.

ЧОТПОР. Чын .Кату кижі эди... *(Басты)*.

- ТОКУНА. Акыр, менгебе.
- ЧОТПОР. (*Токтой түжүйп*). Не болды?
- ТОКУНА. Пилорамаң иштеп туру ба?
- ЧОТПОР. Иштеп ле жат. А не? Сеге тѳс, плахалар керек пе?
- ТОКУНА. Жок. Планың бѳтти бе?
- ЧОТПОР. Оны неге сурап туруң? Газединге статья чийейин деп пе?
- ТОКУНА. Жок, тегин ле...
- ЧОТПОР. (*Кабактарың жуурып*). Блан... э-э... Јетен броцентке жууктап келген болгодый.
- ТОКУНА. Андый болзо, јарт.
- ЧОТПОР. Нези јарт?
- ТОКУНА. Директор куйругыңды толгойтон туру.
- ЧОТПОР. Куйругымды?
- ТОКУНА. Эйе. Эмезе мойныңды чѳйѳ тартар.
- ЧОТПОР. Билеркебе!
- ТОКУНА. А сен эмеш сананып кѳр. Айдың учы жууктап келди. Планың дезе јетен де процентке бѳткелек.
- ЧОТПОР. (*Диткезин тырмап*). Чын, куйруктолгош болордон айбас... Бѳгүн четперк бедеи?
- ТОКУНА. Четверг.
- ЧОТПОР. Канча число?
- ТОКУНА. Э-э, кѳѳркий, керегин коомой туру.
- ЧОТПОР. Коркытпа, бала эмезим.
- ТОКУНА. Мен сени чала эмеш онду деп бодогом. Сен дезе бѳгүңги числоны да билбей јадын.
- ЧОТПОР. Сениң де билип турганың кѳрүнип туру.
- ТОКУНА. А не, билбей турум деп пе? Бѳгүңги число тѳртѳн тогус.
- ЧОТПОР. Ха! (*Каткырды*). Кокырлаза да, чала эмеш эптѳ кокырлаар керек.
- ТОКУНА. Кокур јогынаң айдып турум: тѳртѳн тогус. Керек дезе алтан тогус та деп айтсам, јастырбазым.
- ЧОТПОР. Эйт, тегин јерге калыраба. Тенексѳ эрмегиңди угарга бош јок (*Барарга туру*).
- ТОКУНА. (Јенинең тудуп). Акыр, менгебе. Пилорамада агаш јарып турган бригаданың јааны кем, сен бедин?
- ЧОТПОР. Оны билбей турган эмезиң...
- ТОКУНА. Сен. Чын ба?
- ЧОТПОР. (*Чугулданып*). Мен, мен!
- ТОКУНА. А жаңы тудулып јаткан школ, библиотека нениң учун эмдиге јетире бѳтпей туру? Тѳс, плахалар јок. Чын ба? Чын. Оның учун карууна кем турар? Сен. Анайдарда ижигнең чыгара тептирениң... Мен директор болгон болзом, сени судка берер эдим.

ЧОТПОР. Же болор, божот!

ТОКУНА. (*Божотпой*). Акыр, чүрче ле... Менин айткан числомды жаратпай турган болзон, бойың айдып бер: бүгүн канча число?

ЧОТПОР. Билген болзом, сенен сурабас эдим.

ТОКУНА. Сенде баштык бар ба?

ЧОТПОР. (*Кайкап*). Кандый баштык?

ТОКУНА. Илгин тере эмезе кеден.

ЧОТПОР. Оны кайдайын деп?

ТОКУНА. Сендий бригадир баштыкту жүрзе, торт. Жок болзо, эмегенине көктөдип ал.

ЧОТПОР. Тфуйт! Сендий калырууш тенежерди газетке жууктатпас керек... Божот! Болор-болбос немени угар күүним жок!

ТОКУНА. (*Гардынан кучактап*). Ачынба, карындаш. Мен сеге килеп турбай... Пилорамангнын айлык планы жүк ле жетен процентке жууктап клеет. Чын ба?

ЧОТПОР. (*Эмеш токунай берди*). Чын, андый болгодый..

ТОКУНА. Же бу айдын баштапкы числозынан бери канча күн өткөнин билбей жадын. Андый ба?

ЧОТПОР. Же, же..

ТОКУНА. Анайда да айдын учына жетире канча күн артканын, планды жүс процентке бүдүрер арга бар-жогуң база айдып болбозың.

ЧОТПОР. Үредерге турун ба?

ТОКУНА. Жок, болужарга... Сен перс албатынын Дахо деп карган өбөгөн керегинде куучындарын билеринг бе? Кычырып көрдүң бе?

ЧОТПОР. (*Сананып, унчукпай турала*). Тах... Ток... Токто дединг бе?

ТОКУНА. Дахо.

ЧОПТОР. Жок, кычырбадым.

ТОКУНА. Ол куучындардын бирүзи мындый. Дахо өбөгөн сеге туней кижги болгон деп айткадый. «Бүгүн канча число?» деп улус сураганда, ол каруузын чике айдып болбойтон. Учы-учында тере баштык көктөдип алала, ого күнүн ле бир сай таштан салып турар болды. Керек тужында ол таштарды тоолойло, числоны жазым жоктон айдып беретен...

ЧОТПОР. Ол ло бо?

ТОКУНА. Жок, жок. Же озо баштап жөбимди угуп ал. Эмегенине көктөдип алган баштыгыңды жаантайын кожо алып жүр. Оноң башка Дахо чылап, улус каткыртарын...

ЧОТПОР. (*Лилбиркен*). Же, же оноң ары айт.

ТОКУНА. Дахо өбөгөннинг алты жашту уулчагы адазынын баштыкка

таштар салып турганын көрөлө, ого болужарга сананган, эки ууш сай таштар кожуп берген. Эртезинде Дахо өбөгөнгө айылдап келген кижини куучындажып отурала, сурады: «Бүгүн канча число эди?» Дахо баштыктагы таштарды тоолоп көрөлө, «Төртөн тогус» — деди. Айылчызы каткырды: «Ой, былар, кажы ла айда одус бир күннен ашпайтан жок по?!» Дахо «Андый эмеш пе?» — дейле, жартын айтты: «Жирме күндү жажырганымды слер билбей жадаар. Чикке айтса, бүгүнгү число алтан тогус»...

ЧОТПОР.

(*Каткырып*). Андый болзо, сенин баштыгыңа таштарды кем кожуп берген, эмегинин бе?

ТОКУНА.

Керек менде эмес. Бир кезек бригадирлер ле өскө дө башкараачы ишчилер кажы ла айда төртөн тогус — алтан тогус күннен болуп туру деп бодойтон ошкош. Айлык пландарын бүдүрерге мендебей жадылар.

ЧОТПОР.

(*Залдагы улуска*). Чын, айдын кысказын ундытан улус баштыктар көктөдип алзын!

ТОКУНА.

Сай таштар бистин Алтайда толтура. Ончозына једер!

КУУЧЫНДАР

Күүгей Төлөсов

УЗУН МОЙЫН

(Бултай өгөөннүн кыш керегинде бир канча шүүлтөлери)

Жакшы аш бүткенде, улус айдыжатан жок по:

— Мөндүр ине, мөндүр! Кара сулазы каа-жаа ла.

Ого угаштыра бистин журттын улузы керегинде айткажын: журт ичинде жаан улус база каа-жаа ла артты. Кайткан, не болгон? Уйуктап жадала, ойто турбаан; таңкылап па эмезе чайлап па отурала, мылкыс эде берген ле, бир сөслө, «ол жер жаар» баргылап ла жат. Же жарын, «ол жер жаар жанарга» эмдиге жетире чала мойножып жүргени — Бултай өгөөн. Онын учун жаан кижиге деп Бултай-эшке улус жаантайын келетен. Бу калганчы өйлөрдө олоордун кулагы да, көзи де уядай берди. Улус ого кандый отуру деп келип, эрмек-куучын түгенбезин деп кандый сурак бербес деер. Бултайга улус үч түжине кирбес сурак бергилеер, ойто үч түжине кирбес каруун алгылаар. Баштапкы эки-үч суракка ол бо-доштырып ла каруузын чын берер.

— Мында не жүрет, былар?

— Кем жок. Сен кандый жүрүн?

— Кем жок. Слер кандый отураар?

— Мен кем жок. Эмештен тымулап жадым. Слерлерде ле болбой солундар?

Же бот, мынын ла кийинде болгой: жүзүн-жүүр булгалыштар, карчий-терчий сурактар. Карып, жажы жеде берген өрөкөндү канайып ийер.

— Күн канча кире жанды не, былар?

— Күч эмей, а. Күч...

— Күн керегинде сурайдым, былар...

Өрөкөн эрмектин аайын ондоп, учында ла колын жаңгыр. Онын учун улус Бултай-эшке келгенде, туку ла кайдан-кайдан келген айылчыларга түңей — капшай ла келип, колдон ала койор ло, жанына отура түжер ле, таңкычы кижиге болзо, таңкызын карманынан кодорор ло, баштапкы сорышты лапту жакшы терен соргон кийинде, сураган сурак бу:

— Канчага жеттеер?

— Ундып салдым, балам, ундып салдым. Акыр, ол түймееннен озо мен...

Өрөкөн «түймеең» деген сөсти адаган ла кийинде, ол нени айда-рын улус јарт билетен: ол куш ошкош кызыл-јеерен ады керегинде, кызыл тажуур койтылдап, кудалаганы керегинде ле кызылдар ла актардын тартыштарына көчөр. Онын кийинде кандый да улустын ады-јолын адап, ол киж и мындыј јерде јуулашкан, оноң учында анда да божогон. А ол бир киж и десе андый да киж и болгон... Анайда тоолоор ло тоолоор, тоолоор ло тоолоор. «Ол андый да јерде тартышта јыгылган эрдий эрди мен эмдиге јетире көрбөдим. Ба-та, кандый чоң, кандый өдү, кандый бырчыт јиит болгон эди» деп, бойына бойы куучындап оту-рар. А керде-марда кем-кем ол андый калапту кижинин төрөгөндөри-нен-эжинег бу јуугында киж и бар ба деп сураза, ол кыгыс эдип ун-чукпай, јангыс ла койон — ак бажын јайкаар. Ол анайда куучындап, эр јанындагы алкынын үстинде тымый берзе, ышка, јаашка, эзинге куға-рып калган алкынын ағаштарынаң ла чобразынаң онын чырай-бажы јаан да башкалаңбайтан. Онын күнге јара кадып калган јер ошкош јүс түмен карчый-терчий чырыштарлу јерсимек јүзи тыттын чобразы ош-кош билдирет. Кер-мар бу айылга туура јерден киж и келип кирзе, ал-кынын үстинде јаткан Бултай өрөкөнди бачым таныбас та болор. Је керек онызында эмес.

Бу тоолу ла јыл мынаң кайра Бултай өгөөн пенсияда да болзо, айрууш-тырмуушты эткен, чанак-абраны јазаган, комутты-эшти көктө-гөн јүретен. Јай өйинде бала-барканын ортозында чалгы согуп, нек-сак, бор-кардан эдижип јүретен. Ол тужында улус Бултай-эшке келгенде эмдигизиндий куучындажып албай, баш тырмангылап отурган дейзеер бе. Бу ла коштойында јаткан эмеендер кирип, сураган сурактары очок то ажыра болзо, чек ле талај кечире неме ошкош:

— Мындагы улус кандый јаткан? Мал-аш кандый турган?

Бултай бу эмеендерге чала кокурлаган айас айдатан:

— Бистин айылдын улузында не болзын. Кедери кызыл-күрен келиндерле кей салкынла өлгөн эдип јадыс. Слерде ле болбой, дерем-нениң улузында?

Кезик эмеендер Бултайдын кокурын ондобой, јаш неме чилеп, курчас эткилеп, удурас сөс айткылап болбой, эжикти калт чачкылап ијетен. Анайып тыйрыс-мыйрыс эткилеп, база бирүзине келип јыпыл-дада куучындап отурап:

— Бу ла Бултайдын јытанары коркуштанган.

— А не болгон?

— Келиндерле кожо кедери өлгөн чаап турум дейт. Көрмөстин кейи түгенбес та кайткан. Келиндер ле десе, мойны узандап, кејири кырландап келер.

Катан киж и канай ла јүрбей база.

— Катан једе берген ого.

— Кадыннын ичинде калапту согуш тушта кара јангыс Бултай адынын јалынаң тудунып, Кадынды кечкен дебей кайтты.

— Кӱргӱн кижѝ бар эмес.

Кӱргӱннѝ, кӱрбӱннѝ билбезим, албаты, байла, тӱгӱн айдышпас. Кезик, кезик эмеендер Бултайды бойына да ӱлӱг чаптырып ийерге јӱргӱлейтен. А кем билер, канга шылтай ичее деген чилеп, эмеендердин сагыжын. Олордын чӱрчӱк ошкош сагыштарын кайдалык, а јангыс уйга ӱлӱгди канайтса да эдер, быжулаар керек. ӱлӱг — ол јӱрӱм дегени не. Онын учун тере чупчулуштар болуп ла јат. Тӱкӱ ле сары тагнан ала ойто бозом энирге јетире јайканар ла јайканар, јайканар ла јайканар. ӱлӱгннѝ кескир тужы дејип, тӱкӱ ле бос-баста ла баштаар Чалын тӱшсе, ӱлӱг јымжай берер дејип, чалгы кӱрӱнбей калганча шыйт ла шыйт, шыйт ла шыйт. А кезик кезиктери айдын тӱндерди де тегин ӱткӱрбес. Олордын сӱзиле болзо, айдында чапкан ӱлӱг арбын болор. Ай ашканча бир беш-алты бугулды јандап салган турар. Бир сӱслӱ, оморды та чалгы божотпойтон, та чалгыны омор божотпойтон. Эки јарын биригип ле турар, биригип ле турар. Омон эки бут деп неме тыркырай берер. Бу ла тужында келип ажанзан, капшай ӱстине ажанып албазын да, эмеш сагыш алынып, анданар керек. А канайдар, ӱлӱг — ол јӱрӱм.

Је анайда-анайда, бир кезиктеристин сӱзиле болзо, боролой, боролой эдип алган не деп? Туу ине, туу. Јаандар јаан кӱрбӱзин деп јаба да согуп турзан, чек ле этаж тура ошкош боло берер. Эмди кӱс башталганда ла керектер болгой база. Тӱн ортозы ӱткӱнчӱ бир-бир айылдын јанында трактор таркырап, барып-келип ле турган болзо, јарт — омор јердеги обоозын тартырып турган. Бу ӱйдӱ тууразында деремнен кандый бир кижѝ ол айылдын јаныла бозом энирде базып барадала, кажааннын јаныдагы обооны кӱрӱп сананар эди: бу эки кып тураны качан туткулап ийген болотон.

Онын учун кӱскеери бистин јуртка айылчылар келзе, анчадала јылдыс эмеш койыла берген соондо, мындый койу «тураларды» кӱрӱп, баштары айланар болбой. Бодозоор, туудый обоо бод, алдынан да ӱрӱ, ӱстинен де тӱмӱн кӱр, баш айланбай база. Је карын, је карын! Кайран јайды тегин ӱткӱрбедис. Мал-аш та тойу, бала-барка да сӱлӱ.

Је бот, баштапкы кар качан тӱжетенин улус сескилеп те турган болзо, јаан кижѝге, Бултай-эшке келгилеп, куучын-кубуйдын ортозынан сурай соготон неме бу:

— Слер јаан кижѝ, байла, ондон отурган болбойоор, бу кыш деп немегер кажы киреде келгей не?

Бултай бу суракка каруу берерге, акыр, ол озогы тооло болзо деп айдып јӱреле, кӱзин шык јумуп, санана беретен. Анан кӱзин бир эмештен ачкан айас, кажы ла сӱсти карамдап тургандый:

— Айдарда, андый ба?

— Эје, андый-андый, былар.

— Керек андый болгондо, а мен деп кижѝ мындый болгондо...

Озогы тооло болзо, ол не болор керек...

— Не, не, кандый дейзеер, былар? — деп, Бултайдаг кандый да жайт угуп ийерге отурган кижн чала энчейип, кулагын төгөп келер.

— А не деп база. Јалбырт эде беретен јараш јай керегинде санан јадым. Мен санан турган эмезим, а кыш деп үзүк мойнунду үзүт сурап јат. А не деп? Јараш јайды канай өткүрдин деп. Айайымдап, ойойымдап койдын ба айса алкы бойында амыр јок болды ба? Је бот, бого каруун берерге кижн нени сананбай јат деп? Бу албаты-јон ортодо закон база ла ар-бүткендийиндий болгон болзо: ончозы ла эптү-јөптү, бир сөслө, оны тен макалу дебей оны. Тан эдин ји! Кижинин санаазыла арай ла болбос ине. А болотон болзо чы, а. Ба-чаа, кижинин јаагынын суузы курулатан јараш санаамды база катап сананып алайы...

Таай, бу ар-бүткен база саг ла башка неме. Кандый ла тынар-тынду немени кандый эптү-јөптү эттире јайаган. Эмди кыш ла кел јаткан бол, угар-көрөргө јетпезин, чүрчеделе кезигин јылу јерлер јаар аткарып јат, кезигин ичезнге кийдиреле уйуктадып јат, а база өскөлдөрин јайгы тас «тоношторын» чечеле, јылу, калын түктү «тон» кийдиреле: бого јүр, бого өс, бого јат, бала-барка азыра деп јакарып тургандый. А бу кижинин ак-малын алтай-кудай не анайда јайабады не? Бу ла октябрь айда дворлорго кийдиреле, уколдоп салатан болзо, туку тулаан айга јетире, јок-јок туру, туку кандык айга јетире јатсын. Көк өлгөн өзүп, көбрчөк-чеген сагышка кирген ле соондо, уй-малды јалмаштарына тееп ойгозолу, дворлорынан чыгарып ийген кижн: барып отогор, өзүгер, јырғагар деп. Тан эдин ји, а! Кайран јараш сагышты, а!

Мыны угуп, Бултайдын јараш «чөрчөгнин» илби-тармазына алдырткан кижн там ла там көбрөп, көкүп чыгатаан эмес беди.

— Таай, андый болотон болзо, бу кижн нени эткей не ол тушта?

— Ой-ойым ла ай-айым болгой база. Онду-башту болор деер бе.

— Је тен тог ло не деп, баш јок кижн бар беди. Неменин бажыучы бар ине. Чындап та, ол ончозы андый ла боло берген болзо, а былар?

Бултай јанында отурган кижинин санаа-күүнин олјолоп ийгенин сезип ийеле, байагы «чөрчөгин» маказыраган айас анаг ары көпчидер:

— Јагыс та ол эме-ес. Бот бу ла бу мантап турган машиналарды чы бензин-эш јогынан ла база ла, бу ла кижн ле чилеп, кейле тынып јүрер эдин салган болзо, а?

Байагы тууразында угуп отурган кижн, танкычы болзо, канзазын тарый-тарый соруп, соруп эмезе кызыл-күрен чай ичип отурган болзо, айагынын кырынан чайды эмип-эмип, јакшызына берер. А Бултай мыны көрүп отура бойынын база бир кандый «чөрчөгин» баштап ийет:

— Јагыс та ол эмес, бот, бу ла јол деп неме бойыла айланыжып јадатан болзо чы. Ол тужында машина-эш те керек јок болор эди. Кай-дөбн-кайдөбн барарга турган болзон, нек-сакты јолго чогып ал, бастыразын јайрада салып ал, јадып алып анданатан бедин, аракайдатан бедин эмезе кийимин чупчып алып, күнге күйетен бедин, бир сөслө, эттин бышканда, эрдин күүниинде дейтен неме болор.

— Таай, чын ла дезеер. Тен онын макалдузын — күнге күйүп, анданып жадарда чы. Бу ла бу јолго отураынг, а јол дезе сени апарар ла апарар.

— Је ол неме эм тура болбоон, тыг ла маказыраар неме јок. Је бот, ол өлөг деп немени канай көптөг, арбынду эдип алар — ол керегинде өскө куучын.

— О-о, онызын тен адам айтсын, былар. Слердин сагыжаарла болзо, бу кыш деп неме качан башталгай не?

— Кыш па? Кыш бойы ла једип келгей база. «Мен слерге эртен-бүгүн барып јадым» деп, ол качан да телеграммалабас та, телефондобо то — база ла көрзөг чыкыраган, сиркиреген, кыјыраган једип келген турар. Кыштын мойнынаг узун мойынду немени бу јажыма көрбөдим.

— А узуны канча кире болгой не, былар? Мынаар бу Шебалинге јеткей не? — деп, кем-кем кокурлап ийзе, ого кылчас эдип, үнин көдүр-рип ийер.

— Бот, сенег де кыш бастыра бар јок сурактарды сураар. Бот, ол тужында баш тырманыш, эки буттын алды јаар көрүш, эки колдоп, эки јалмашты јара согуныш, эки алаканга кара башты салып алып сананыш, мандайды түрүп, јүсти чырчыйтыш. Канайдар оны адын кезе ада-байтан, алдын кечпейтен узун мойынду өрөкөнди оны... Онын учун «олор» керегинде баштапкызында ла айдарга турганым бу: туку октябрь айдаг ала ойто май айга јетире чөйилетен узун мойынду күлүкти јенип алдыс па? Эйе, јенип алган эмтирис. Кудайга ла баш! А канай јенип алдыс не? Јүк арайдаг ба айса кожонбыла ба? Је ол керегинде ара-ай ла, шымыранып ла айдатаг неме ине. Откөн неме өдүп ле калган, ого ачыныш, кородош керек јок. Онын ордына бу јараш јайдын ичинде чоокыр чечектү ак јаланга отурала, куучындажып, агын-көгин айдыжып алалдар, нөкөрлөр.

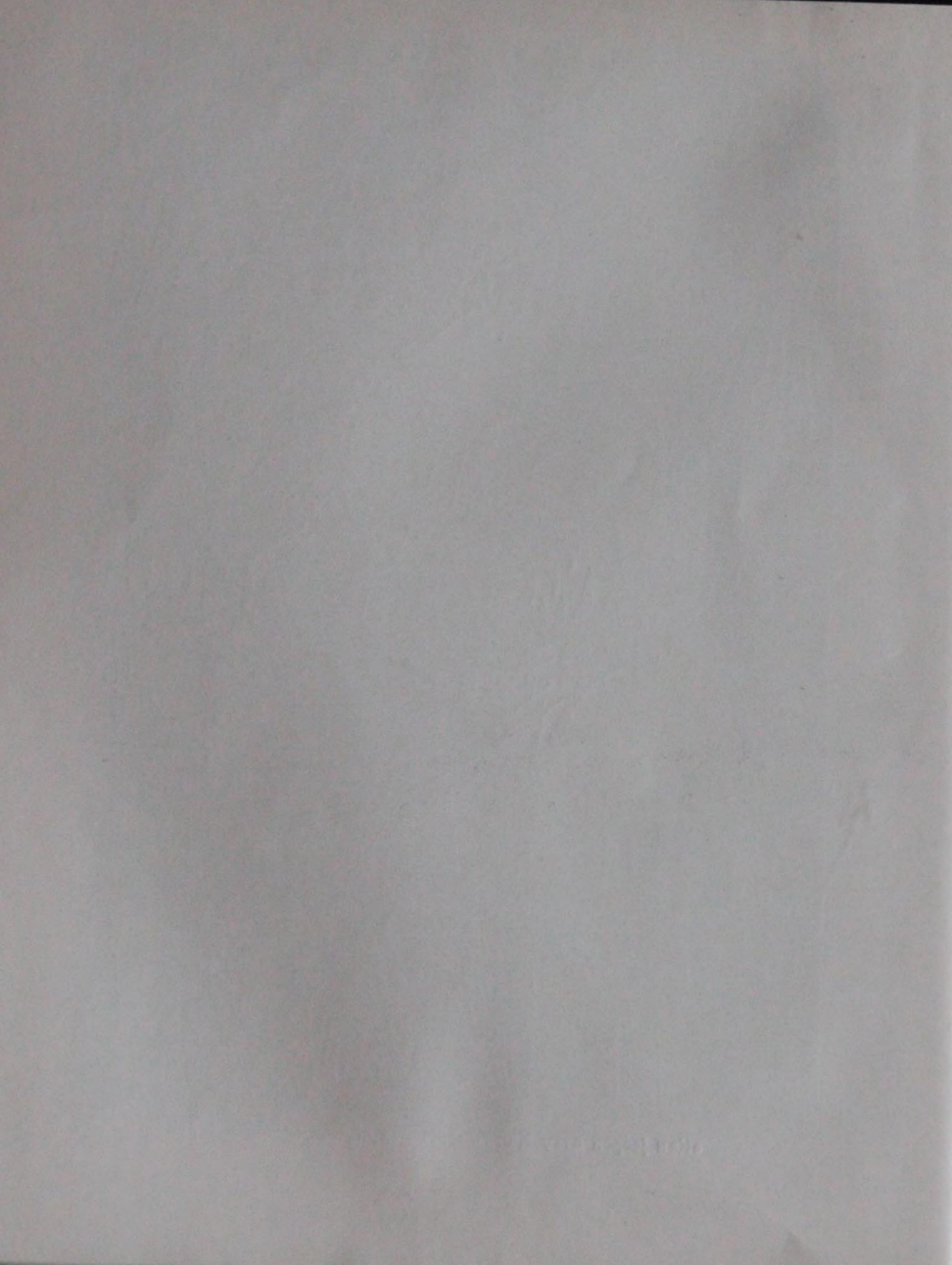
Бүгүн јаан изү айдын баштапкы числозы беде? Ол кем јок. Бойоор до бодогон, эмди јүк ле јаан изү ай, онын кийнинде дезе, јүк ле баштапкы число. Кижн мыны сананып көргөндө, јай жагыла ла башталып јаткандый. Кижинин чала јайымжыыр, телкемжиир күүни келер.

Керек андый болгондо, эмди бу ла үстисте турган күн керегинде санан ийели. А күн деп неме, нөкөрлөр, туку качан јана берген. «Күн јана бергей, а уйдын сүди јангалак ине». Шак мынайда кижиле андыжып, чечеркеже беретендери бар. Кижн бодогондо күн бир неме, а уй дезе база өскө неме: куйрукту, кулакту, бутту-колду. Је бу улустаг кижн нени ле угар. Туку эмеен јайда да өлөгди кырып-терип эт албай деп отураары бар. Онызы бойоордо. Мен бу өлөг керегинде не көп айдып отургам дезем, онын учуры сүрекей јаан ине. Ол керегинде башка куучын.

Слер эмди билдеер бе, јүрүм дегени ол не? Кезик улуска ол — ЧАА-ЗЫН, кезигине ол — МАҚТАНЫШ, кезигине ол — СӨС, кезигине ол —

«Кан је рең атту Кан-Алтын» деп чөрчөк аайынча журук

«Оскүс-Уул» деп чөрчөк аайынча журук

«Яланаш-Уул» деп чөрчөк айынча журук

«Тоймон-Коо» деп чӧрчӧк аайынча журук

ТОГУНДЕШ, кезигине ол — ЖАЛКАНЧЫШ, кезигине ол — ЧУКУ-
РЫШ, кезигине ол — КЕЗЕДИШ, кезигине ол — ОТУРЫШ, кезигине
ол — КАРАЛАШ, а көп жарымы улуска ол — ИШ. Бу ла эки колдың
күчиле, ап-ару сагышла акту жүректен эдетен ИШ. Бу ончозы чын, мен
ого жөп, а экинчи жанынан мен ого жөп эмезим. Ненин учун десе, мен бу
жүрүмди жүрүп, айландыра не-немени шиндеп, укаалу-уткалу шүүлтем-
ле бескелеп келер болзом, ЖУРУМ — ол ОЛОН. Бу ла бу кара тобрак-
тан тумтуйып келетен жажыл өлөн эмтир. А ненин учун ЖУРУМ ОЛОН
боло бергенин слер де сананып көрзөөр...

Таныспай Шинжин

КИЖИ КҮЧТҮ

(Чөрчөк)

Бийик-бийик туулардын ортозында, аржан кутук суунын жарадын-
да кичинек уулчак журтаган.

Бир катап ол соок кышкыда сууга барган. Тош кип-килен. Жайкын
да жок. Көнгөн тудунганча ары-бери базып, суу алар жер бедреп турды.
Уулчак эки катап килен тошко меч эдип жыгылган. Учунчизинде өрө
турала, жалтырап турган тоштон сурады:

— Сен мени, тош, чалкойто жыгып турарыңда, күчтү болбой кай-
дарың?

Килтиреген тош айтты:

— Сени жыгып тургамда, күчтү болбой. Не деп сананган эдинг?

Уулчак тура калбады:

— Күчтү болорыңда, жаскы күн тийгенде айса не кайылып турган?

— Айдарда, күн менен күчтү туру — деп, тош жалтырт этти.

Күн бийик-бийик. Онын ичкери алдында булуттар жылыжат. Уул-
чак сүрекей тыг кыйгырып, сурады:

— Э-эй, күн! Сен күчтү бе?

— Күчтү, күчтү! Онын учун менен тош кайылып турбай.

— Күчтү болорыңда, желбер булутка не туттуруп жадын? Ол сени
бөктөп ийгенде, көрүнбей барадың ине — деп, уулчак кайкады.

— Айдарда, булут менен күчтү туру — деп, күн кунукчылду үн-
денди.

Уулчак бийикте булутка баштанды:

— Желбер булут, сен күчтү бе? Сенин күчинг неде? Булут, соккон
салкынга ары-бери жылып, айтты:

— Күннинг көзин бөктөп тургамда, күчтү болбойым. Бойың көрүп
туруң.

Уулчак чыдашпады:

— Күчтү болорында, салкын соккондо, кирер јер таппай, не ары-бери селбендеп, тегериле учадын?

Булут, кемзинген чилеп, араай унчукты:

— Айдарда, салкын менен күчтү туру.

Уулчак көрзө, салкын сүрекей түрген учушту эмтир. Јойу сүрүжип јетпезин. Аң терези јабынтылу чаназын кийип, оны сүрүшти. Јүк ле арайдаг једижип, сурады:

— Э-эй, салкын, сен чыйрак эмтирин. Је сенин күчинг неде?

Салкын сүүнип, каруу берди:

— Булутты чайкай согуп, ары-бери сүрүп тургамда, күчтү болбой кайдарым. А сеге не керек болды?

— Андый күчтү болорында, тууга туттуруп, не ары-бери кыйбындаган? — деп, уулчак сөстөн арпады.

Салкын сананбай да айтты:

— Туу тудуп турганда, айса, ол менен күчтү.

Уулчак чаназын суурала, араай базып отурды. Онын алдында бийик туу турды. Ол тура тўжўп, он колун өрө көдүрип, сурады:

— Э-эй, туу! А сенин күчинг неде?

Туу бу суракка оморкоп, айтты:

— Салкынды тудуп тургамда, күчтү эмей а! Мен бастыра бойым күчтү!

Уулчак кайкап сурады:

— Күчтү болорында, борсук ла тарбаганга не ичеген кастырып јадын? Көксин ачу болбойт по?

Туу бүдүмчилү айтты:

— Је, борсук, тарбаган менен күчтү. Андый да болзо, менин бажым күчтү. Оны мен кыйалта јок билерим.

Уулчак лаптап көрзө, туунын бажы бийик, омок эмтир. Је онын бажында агаштар, мөштөр көрүнөт.

Акыр, озо баштап борсуктын, тарбаганнын күчин сурап угар деп, ол бойында бек сананды.

— Э-эй, борсук ла тарбаган! Слер күчтү бе? Күчигер неде? — деп, олардон уулчак сурады.

— Ташту, кумақту туунын көксин ичегендеп казып турганыста, не күчтү болбойтоныс — деп, олар экү жарыш эттилер.

— Күчтү болорыгарда, айса аңчыга не аттырып јадыгар? — деп, олардон уулчак јилбиркеп сурады.

— Чын, аңчы бистен күчтү эмей — дејип, эди-каны тыркыражып, борсук ла тарбаган ичегендерине кире кондылар.

Онон уулчак туунын бийик бажынан тыгыда сурады:

— Э-эй, туу! Бажын күчтү болордо, менин учун бажында агаштар, мөштөр өзүп јат?

Туу кичинек уулчактын сурагына актанды:

— Агаштар менен күчтү туру.

Чын да, агаштар туунын төзинен ала бажына чыгара өзүп калган. Олор туудаг, чын ла, күчтү. Тазылдары кату жерге терең кирип, анда жайылып, өзүп турганда, күчтү болбой.

Уулчак агаштарга жууктай басып, сурады:

— Э-эй, агаштар, слер күчтү бе?

Агаштар шуулажып, бир үнле айдышты:

— Мындый жаан тууны, мындый элбек кобыны бүркеп, өзүп турганыста, канайып күч жок болотонус.

— Андый күчтү болороордо, кижиге кескенде, нениң учун жыгылып жадыгар? — деп, уулчак кайкады.

— О-оо, кижиге бистег күчтү эмей а! — деп, агаштар ончозы үн алыштылар. Кижинин күчиге сүрекей жаан дежи, баштарын жайкажат.

Уулчак сүрекей сүүнди: жердин аг-куштары, агчыны күчтү дешкен. Эмди агаш-таш база ла кижини күчтү деп айдыжат.

Оноң ол бийик тууларды, жыш аркалу кобыларды, аржан кутук сууларды оморкоп көрди. Олор ончозы жараш, кеен. Уулчактын кожондоор күүни келди.

Акыр, не де болзо, кижинин күчиге неде? Оны сурап угар керек деп, ол бойында сананды. Көрзө, кырды төмөн кижиге түжүп келетти.

— Э-эй, кижиге! Эзен, эзен бе?

— Эзен, эзен, уулчак! — деп, кижиге эзендешти.

— Бу туунын борсук, тарбаганын сен аттын ба, кижиге? — деп, уулчак жалтаныш жоктон оноң сурады.

— Борсук, тарбаганнаг болгой, бу туу-арканын эн күчтү айулары, казыр бөрүлерин, жаан сыгындарын ла буландарын — ончозын мен адып жадым — деп, кижиге уулчакка каруун берди.

— А бу туунын агаштарын база сен кезип жадын ба? — деп, уулчак кижиден сурады.

Кижиге уулчакка жууктап, айтты:

— Мен кезип жадым. Мен. Бүтпей турун ба, уулчак?

— Бүдүп жадым, — уулчак сүүнди. — Же сенин күчиге ол ло бо? Сенин күчиге неде, кижиге?

Кижиге бир эмеш сананып, оноң эрке күлүмзиренеле, ого айтты:

— Туунын агажын кезери неме бе. Мен тууны коскоро казып, онын терең кадынан алтын-мөңгүн, таш көмүр, өскө дө жөөжөни алып, тугаланып жадым. Бүтпей турган болзон, кожо баралык.

Оноң кижиге уулчакты ээчидип алып, ижин көргүсти. Чын да, ол туунын кажы ла жанынаг тереңжиде казып, жол өткүрүп, жүзүн-жүүр байлык жөөжө алып турган эмтир.

Кижиге жер алдына түжүп, таш көмүр алып турган шахтазын, карангуйды жарыдып турган жалкынды жарык одын, ары-бери жылыжып жаткан машиналарын — ончозын уулчакка көргүсти.

Уулчак түш жеринде жүргендий болды. Көзине бүтпей, колло тудуп көрөт. Сан башка немелер, кижиге сананып таппас кайкалдар болтыр.

Онон олор экү калын тошту суунын жанына келдилер. Кижн колын ичкери сунуп айтты:

— Сен бу тошты күчтү деп пе? Жок. Мен керек десе күннин кайылыгы болбой турган калын тожын оодып жадым.

Уулчак көрүп турза, жер-телекейдин калын тошторлу эн ле Түндүк ле Түштүк талай-тегистериле кижинин эткен керептери жүзүп баратат. Керептин күрч мистү тош-куйагы калын тошты эки башка жарып, арткан керептерге жол ачат.

— Э-э, уулчак, сен салкынды чаналу сүрүжип, ого жүк арайдан жежилип жадын. А менин эткен бу самолетторымды көр. Олор салкыннан мун катап түрген учуп жат.

Онон кижн уулчакты бир самолетко отургузып, тегери жаар сурт этти. Бир ле көргилеп турза, камык жылдыстардын ортозыла учкулайт.

— Көр, ол туку Ай туру— деп, кижн айтты.— Мен кейле жүрер керепле ого келип база түшкөм. Көрдин бе, бистин жаткан Жердег Айга жетире канча кире ыраак. Мен бого жарым ла күннин туркунына жедин түшкөм.

Уулчак көрзө, Айдын үстинде кижинин баскан истери, керептин түшкөн ле жүрген жери иле көрүнип жатты.

— Ол туку учуп бараткан керептер өскө жылдыстарга барып жат. Олор жедер жылдыска жеделе, анда кандый жажыттар барын— ончозын меге айдып берер— деп, кижн оморкоп айтты.

Уулчак бажын жайкап, сүрекей кайкайт. Олор ойто жер жаар учтылар. Жолой кижн эткен ижи керегинде куучындап, жилбиркек кичинек нөкөрине көргүзөт.

— Туку төмөн аккан жаан сууны бууйла, көл жок жерге көл эткөм— дейт.— Ол кургак чөлгө суактап суу экелгем. Чөл жерди сугарып, аш салбас жерге аш салдым.

Уулчагаштын көзине чечектеген чөл, агканынан ашкан байлык аш кайдаг ла бери көрүнөт.

— Туку туу жок жерде туу кайдан келген?.. А бу суу ненин учун ойто түндүк жаар ууланып аккан?— деп, уулчак кайкап, кижидег суралды.

— Э-э, балам,— деп, кижн айтты.— Көрзөг, бу туунын алдында көп байлык жөбжө бар болгон. Онын учун бу тууны бузуп, өскө жерге тургузып, ол байлыкты алгам. Суу ненин учун ойто түндүк жаар аккан десе, анда улус көп журтай берген. Олорго суу жедишпей турарда, сууны кайра агызарга келишкен. Билдин бе?

— Билдим— деп, уулчак күлүмзиренди.— Сенин ижинг сүрекей жаан, сүрекей көп эмтир.

Олор ойто ло кару жакшы төрөл жерине самолетло түшкүлөп келди.

— Сен ончозынан күчтү эмитринг, кижн,— деп, уулчак айдала, туулары жаар басты.

Ол бийик-бийик тууларына, аржан кутук сууларына жетти. Эбире көрүп, омок, сүүнчилү, тыгыда кыйгырды:

— Бийик ле жабыс туулар, жаан ла кичинек суулар, жүзүн-жүүр анкуштар! Угугар, — телекейде киж и ончозынан күчтү! Ончозынан санаалу!

«Киж и күчтү! Күчтү-ү, ү-ү!» «Киж и санаалу! Санаалу-у, у-у!» деп үн камык јерге жаңылана берди.

Уулчак база киж и. Ол чыдаар. Санаазы кожулар. Айдарда — ол күчтү өзөр.

Бу чөрчөкти база киж и айткан. Ол санаалу. Кем уккан — ол база киж и. Киж и керегинде чөрчөктөр көп. Менин чөрчөгим божоды.

КАРГАА ЛА УКУ

Бир катап јыш агаштын ортозында баштап ла каргаа ла үкү тушташкан болтыр. Олор таныжып, эмеш амырап отурала, бойларынын керекерине эки башка учатан учурлу болгон. Анча-мынча куучындажып отурала, учы-учында олор экүнинг кемизи сагышту болгоны керегинде таргыш башталды.

— Мен сенен сагышту — деп, үкү каргаага айтты. — Мен кижини, онын јаш балазын, түлкүни јакшы өткөнип билерим. Је угуп көрзөн дө.

Үкү киж и чилеп табыштанып, бала чылап ыйлап, түлкү чилеп үрүп ийди. Аркадагы ан-куштар ончозы качкылай берди.

— Эмди оныла сен мактанып турган ба? — деп, каргаа айтты. — Мен эмди ле сени уйатка тўжүрерим.

Каргаа тоорчык деп кушты кычырып экелди.

Үкү көрүп отурза, кайдан да јаан эмес кушкаш учуп келген эмтир. Каргаага јууктап, коштой отурала, сурайт:

— Сеге не керек болды, каргаа?

— Бу отурган үкүге бойыннын билеринди көргүзип бер — деп, ого каргаа айтты. Бойы күлүк болуп, табылана отурып алды.

— Андый болзо, јарабай а — деп, тоорчык деген куш ары-бери учуп, кезикте сыгырып эдет, баарчык чылап чыркылдап ийет, чычкан чылап сыйыктап турат, үкү чилеп кыйгырып билет.

Каргаанын бажынан да јаан эмес куш бастыра ан-куштардын үнин өткөнип билер турбай деп, үкү бойында санаиды. Онон ол куш ары-бери ырада учуп, ончо тындулардын үнин угуп, кожондоор ло күүндү болуп, агаш аразы јаар уча берди. Мыны көрүп, үкү оозын ачты, көбстөри магдайына чыга берди.

— Је, үкү, кандый эмтир?.. Бу менин тудамыма келбес тоорчык сенен ле сагышту. Онын учун сен тегин јерге мениле маргыжарга не мууканадын?

Үкү көзин бајырайта көрүп, айтты:

— Слер, каргаалар, јангыс ла блгөн неменин эдиле азыранып јадыгар. Бу јанынан слерле кем де маргышпас. Бу ак-јарык слерди канайда алып жүрет не? Мен оны кайкап јадым.

Каргаа калаптанып чыкты:

— Слер, үкүлөр, јер үстинде эн ле каныркак куштар! Алдында слердин угы-төзигерден бир үкү элик тебеле, коркушту мууканганын мен уккан эмейим. Билбес деп пе? Жо-ок. Ол үкү эликти токтодорго болуп, јолой бир будыла агаштан ала койгон эмей. Салкын кептү мантап бараткан эликке кайдаг чыдазын. Ол үкүнин бир буды эликтин сыртына үзүлип арткан, экинчи буды агашка кадалала, эмдигенче анда сактап, үлбүректелип туру не.

Укү каргаадаг артпады:

— Мен де сен керегинде көпти уккам. Јердин кийик мыйы (кискези) сениг өбөкөнди канайда төгүндегенин ундып салдыг ба? Мый саста өлбөчи болуп јадарда, сениг өбөкөг келеле, чокыйын ла деерде, ол оны бек тырмактарыла јык-мык ла туткан эмей. Канаттары буркурап, јаман үни чыгып, јүк ле арайдаг буттарын сүүртеп алып, тынын алып качкан јок по.

Укүнин айтканы каргааны өртөп ийди. Ол аайы-бажы јок ачынала, кыйгырды:

— Је, үкү, сениг сананып тапкан тенексимек сөстөринди угарга чөкөнө бердим. Сендий јүүлгек немеле куучындашпазым да. Эмди сен меге база катап түште учуразаг, тостойгон көстөринди ойо чокып саларым. Оны качан да ундыбай јүр!

Укү төжин болчойто тудуп, кыйгырды:

— Сен де ундыба: түнде меге учуразаг, ончо бойынды ылбырада чокырым. Оны качан да сананып јүр, каргаа!

Анайда кезедижеле, каргаа ла үкү эки башка уча бердилер. Ол ло өйдөг бери каргаа түнде уйуктаар, түште дезе өлгөн сек бедреп јүрер боло берген. Укү дезе каргаала катап јолукпаска, түште уйуктап, түнде јем бедреп, таг атканча ан-куштарла кетежер јанду боло берген.

ЭКИ ТОНДУ КОЙОН

Эки көзи тостойгон койон озо, озо өйлөрдө жагыс ла ак тонду јүретен. Кыш божозо, јас келер. Арка-тууны бүркеген ак кар кайылып баштаар. Јүзүн-јүүр чечектер јайылар, көк-јажыл өлгөн чыгар. Эбире изү-изү, жагыс ла койон ол ло кышкы ак тонду.

Кыш божоп, јас башталарга ла турза, койон түни-түжи тотылдаар јан тапкан. Анчадала тулаан ай жагырза, мынайда тотылдаар:

— Ак карлу кыш, калак-кокий, јүре берерге мендебе!

— Не боло берди? — деп, ак сагалын калганчы катап сыймай тудуп, койонног кыш сураган.

— Ак карлу кыш, слер јүре берзегер, меге јайыла агаш аразына јүрерге күч. Эбире јап-јажыл, мен дезе ол ло ак бойым. Мени ончо ло өштүлерим көрүп салар. Истежер. Ого коштой кышкыда кийген түги калын тонымды изүде канайда алып јүрерим?.. Изү ине. Барбазаар,

соок тынышту ак карлу кыш — деп, койон кош кулагын олай-солый тудуп, ыйлагадый жайнайт.

— Сеге килеп, менин мында отураар аргам жок, койон, — деп, кыш эрмектенди. — Эмди бу жерге менин сыйным — жас келип жат. Же, кышкы тонунгды, жас-жай изү болуп турган болзо, меге суурып бер. Орой күс-киде келзем, ойто экилип берерим. Сен десе бойыңга жайгы жука кийим көктөп ал.

Анайып кыш койонның жылу түктү калың ак тонын суурала, калганчы карын кайылтып, жүре берди.

Койон жалкузына бойына кийим көктөбөди. Күлүк ол ло күн тотылдады:

— Кайран көөркий жас! Меге күске жетире кийер кийим керек. Жаңыс жылу ак тонымды кыш алганча жүре берген. Жылагаш арткан мени жүзүн-жүүр чымылдар, томоноктор, көгөндөр тиштеер. Жука кийим берзегер.

Жалакай жас койонның жайнузын угуп, кызыл эт артып калганын көрүп, ого жука кийим алып берди.

Жаан көстү, жүгүрүк койон көрзө, жастың берген кийими ого сүрекей жарады. Ол бүрүнкий боро өңдү. Түнде тегеринин көгине жүзүндөш, агаш-таштың ортозына жүрзе, олардын өнгине ле көлөткөзине түңей. Түн болзо, көргүр үкү де көрбөс, түште болзо, курч тырмакту мүркүт те сеспегедий.

Анайып койон жайды, күсти өткүрген. Кырлар бажына кар жаап, кыш келерде, соокко курбуйып, агаштар ортозына кышты жүк ле арайдан сакып алган.

— Ме, койон, — деп, ого онын жылу түктү калың кышкы ак тонын берди. — Кий. Сени эмди кышкыда ак та жалаңда, агаш та аразында жүрзөң, өштүлерин ылтамча ак кардан тың ылгаштырып болбос. Коркыба.

Оноң ло бери койон кышкыда ак түктү, жайгыда боро өңдү жүрер боло бергени ол.

Келип жат күс...

Кемди ол түйметпейт,
Кемнинг көксин көдүрбейт?

Келип жат күс...

Кырда садтар саргарат,
Кызарып, аспак тым турат.

Келип жат күс...

Аркаларла ол базат,
Ак сындарга эм чыгат.
Маалабысты быжырып,
Мантайт, шунгат бышкырып.

Келип жат күс...

Найылыкка, сүүшке,
Нак, иштегкей улуска,

Томду-тонмок сууларга,
Токтобос ыраак жолыска —
Ончозына кожондойт,
Кокурлайт ла комудайт.

Келип жат күс...

Кажы ла орус печкеде
Калаш быжып, күререт.
Көксимде ле белгемде
Күстинг байы билдирет.

Келип жат күс...

Нени де сакыйдым,
Неге де сүүнедим...
Күс жаркынду, жараш,
Јаска түнгей — јаш!

КАРУУЛЧЫК

Рыжыха деп кичинек јурт.
Кичинек школым мында.
Каруулчык тетя Поля эжикти
Ачатан эди мында.
Карангуй ла карлу јоткондо
Школыс жарык билдиретен.
Јараш, омок санаалар
Јайылып, учуп келетен.
Јыртык-тежик кийимдү
Тангла школго баратаныс.
Қорбойо тонуп эжикти
Сольктаганча ачатаныс.
Тетя Поля эжикте
Қилеп бистерге көрөтөн.
«Қапшай киригер, учкандар»
деп,

Адылаачы болуп айдатан.
...Онын кийнинде бир эмештен
Өзүп-чыдап јаандадыс.
Кем — Сибирьге, кем — Уралга
Јолдорыс таап, таркадыс.
Јолдор, улустар, иштер
болгон...

Јылдар түрген не өдөт не?
Эмди кайда не тетя Поля,
Килегкей көстөр кайда не?
Тетя Поля, тетя Поля,
Канча јылузын берген эт.
Ончозын эткен, ончозын билген,
Је сок ло жаңыс
Колын салып билбейтен эт.

ӨЛӨҢ ЧАБУ

Кару жерим, өскөн жерим...
Көк туманду таңдактар.
Он эки жаштаг ала мен
Өлөң чапкан жалаңдар.
Эртен тура соок чалын,
Лык ла эткен тумандар.
Өлөң чабу кандый жакшы,
Баштаг ашкан баргаалар.
Жажыл-торко, өлөң сен,
Чагым неге чыгардым?

Талтүшке де жетирбей,
Талымзырадып отурттың.
Жажыл-торко, өлөң сеге,
Кинчекти шоктоп этпеем.
Төрөлиме өштү кирерде,
Жаш тужымда иштенгем.
...Өлөң чабу эмди де
Түжиме кирет, ундылбайт.
Эмди де чалгы сыгырты
Ол жылдарды эзедет.

* * *

Арып калган немедий
Ай араайын барады...
Жалаңда да, жолдордо до
Табыш угулбай, тымыды.
Жастыкка салып бажымды
Мен тыңдайдым тымыкты.
Көзимди жумуп, чоңүп-чоңүп
Сананадым өйлөрдү.

Чапкан өлөң чалдыгып,
Кандый жараш жытанат не?
Эрдин жайып чечектер
Энгирлер сайын эригет не?
...Кару үнле ыраактан
Кожондоп берзең бу түнде?
Карудан кару, кайран жай,
Мендебезен бу тушта.

* * *

Көк айаста ойногон
Серүүн эзин, сок меге.
Жер-теңери түбинен,
Жеңил эзин, кел меге.
Теңеринин түбиле
Алысталган жол барат.

Күкүрттү кара булутка
Табарып көрөр күүн келет.
Булуттардын аржанда
Чөрчөк кептү телкемдер.
Алыс, алыс имдешкен
Ады кандый жылдыстар?

С Ө С

Ол — алтын чылап жалтырап,
Туман чылап койылар.
Ол — октон артык шыркалап,
Оро-тамыга түжүрер.
Ол — кезикте нөкөр-најы,
Кезикте дезе өштү-ийт.
Кажы бирде ол — болушчы,

Тыркырабайтан быжу бут.
...Аржанаң келген чын сөсти
Жүрегиме жуук ал жүргем.
Мен оныла улус эмдеп,
Ижимде чебер тузалангам.
Же кара сагышту кижиге
Жылу сөсти ычкынбаам.

Жер-тегери түбиле
Жерлик кастар үүрибиле...

Каныккан букадый бустап,
Кадын тымыкты бузат.

КАНДЫК АЙ

Мөңкүлөр бажы кызарта
будулат,
Мөңүн карла ан сундурат.
Қанқырт эдип тош оодылат,
Қайа-ташта марал жайылат.

Күн чыкты. Учук-суучактар
Құмұш чокторго сапталат.
Қандык ай шоор ойноп,
Қажатты төмөн күркүреп
барادات.

Чынгыс Айтматов

ЈАШ СОЛДАТ

Ол бойының адазын баштапкы ла катап беш жаштуда кинодоң көргөн. Кино десе кажы ла жыл кой кыркып тураачы кажаанда көргүзилген. Ол шиферле жабылган кажаан эмди де ол ло јеринде, јурттын ары јанында кырды эдектей алган јолдоң ыраак јокто туруп јат.

Ол анаар энезиле кожо баратан. Оның энези Јеенкүл деп келин. Қойкыркыш башталганда ла, ол энчигип отурып болбойтон. Айла ол койкыркыштын ишјалы да арбынду. А ого, јуудан-чактан тул калган келинге, ақча кайдаң артыктажатан эди. Биледе энелү-уулдудан өскө кижі јок то болзо, је орды жаңгыс: кышка одын-өлөң белетеп алар, баалангалакта күн эртеде кулур, кийим-тудум, өдүк-неме садып алар керек. Је оны айтпаза торт.

Уулын айылда ай-уй деп көрүп отурад кижі јок болгон, оның учун оны ишке бойыла кожо алганча баратан. Мында уулчак улустын колы-будына оролыжып, койчылардың ийттериле уружып, кере ле түжине ойнойтон.

Кинопередвижка желгенин ол ончозынан озо көргөн, јаан солун керегинде ончозынан озо тил јетирген:

— Кино келди! Кино!

Киноны иштин кийинде, карануй кире берерде, көргүскендер. Кино башталарын ол бууры түгенгенче сақыган. Је ол тегин јерге сақыбайтыр. Кино јуу керегинде болгон. Кажааннын төриндеги эки казыкка кере тартылган ак бөстө јуу-согуш башталып, октор сыылажа, сыгырыжа бергендер, ракеталар карануйды кезе согуп, јерде јаткан кайучылдарды жарыдып ийеле, сан өрө шунуп тургандар. Олор өчө

бергенде, кайучылдар ойто ло өрө тургылап, ичкери болгылаар. А пу-
леттордын таркыражын не дейдеер, уулчак жагыс жерге чек тым
отурып болбой барган. Бот, жуу дезе жуу!

Энелү-уулду улустын кийнинде, чокчойто коштоп койгон түктин
үстинде отургандар. Онон иле. Уулчак журттан чөркближин келген оок
балдарла кожо улустын алдына, полго отурып аларга сананган, же эне-
зи кайра тартып алган:

— Бу не сай ден курттын кайнап туру, бого ло отур!

Киноаппарат тиркиреп, шыркырап, жуу-согуш өдүп ле турган. Улус
тынар-тынбас. Энези улу тынат. Кезикте, качан танк олордын сыранай
ла ўсти орто келип жатканда, атпас эдип, балазын көксине жаба тудат.
Кандый да ўй кижн кимиректенет:

— Чалта-а, өлбөгөн кижн нени ле көрөтөн турбай!

А уулчакка андый да тын коркымчылу эмес болгон, качан өштү-
лер жыгылып турганда, керек дезе сўүнчилү де болгон. Бистийн жыгыл-
ганда, олор эмди ле ойто туруп келер деп бодолгон. Улус жууда жыгы-
лар болзо — саг башка. Бу ла журттын уулчактары жуу-согуш ойноп
тургандагызы ла чылап. Ол база анайда жыгылып билер эмей. Жүгүрүп
барадала, тегелене бергендий. Оору болзо, же кем жок, ойто ло өрө ту-
рарын, ачып турган јеринди чўрче ле ундып саларын. А олор кыймык
жок жаткылайт. Туку ол ичине ок тийген солдаттар чылап, ол база жы-
гылып билер. Олор турган јерине ажа конбос, озо баштап ичин жаба
тудунар, онон курула берер, мылтыгын колынан ычкынып, араай жыгы-
лып јадар. Ол болгон болзо чы, «мен өлбөгөм» дейле, такып жуулажар
эди. А олор ненин де учун өрө тургулабайт.

Жуу-согуш өткөнчө. Киноаппарат тиркирейт, шыркырайт. Эмди эк-
ранга артиллеристтер чыктылар. Олор мөндүрлөп турган октордын,
јарылган оттын ла коройлогон кара ыштын ортозыла төнди өрө орудне
ийдип бараткылайт. Олордын уур кыймыгында, бүдүш-бадыжында ки-
жинин јўреги оморкоор ло сьстаар јелбизин бар. Олор јети кижн болгон.
Олордын кийими алары жок балкаш, көк-мөөн. Артиллеристтердин би-
рўзи орус ла кижиге тўнгей эмес. Энези «көр, ол кижн сенин адан» деп
шымыранбаган болзо, уулчак ол солдатты ајарбай да калар эди.

Бу ла өйдөн ала ол солдат онын адазы боло берген. Кино учына
јетире онын адазы керегинде болгон. Көрөр болзо, бу ла јўрген уул-
дар ошкош канчын јиит эмтир. Јатпак сынду, тегерик кара чырайлу,
көстөри суртылдажып турат. Көстөринде кандый да казыр оттор чагы-
лыжат, бойы кашуун, колдоры капкыр. Пушкинанын көлөсөзин јарды-
ла ийдип, кайра баштанып, кемге де кыйгырат: «Капшай снаряд бер!»
Јуугында от алышты, онын ўни угулбай барды.

— Эне, ол кижн менин адам дезеер? — Авалбек энезинен такып
сурайт.

— Неме дейдин? — энези ондобой калды. — Тым отур. Көр.

— Слер айттаар не, ол менин адам деп.

— Эйе, балам, ол кижн сениг адан. Јаңыс табыштанба, улуска чаптык этпе, јүү?

Ол недег болуп анайда айдып ийди болбогой? Нениг учун? Айса болгобой калган? А ол, јаш неме, бүде берген. Сакубаган јанынаг келген ырыска сүүнип, бойының солдат адазы учун оморкогон. Бат, анда чып-чын ада бар! А уулчактар ондо ада јок деп андыжып јат. Эмди оның адазын ончозы көргүлезин! Бу койчылардың неме ондобозы коркушту. Авалбек чеденге кой кийдирерге болужар, ийттер кајажып турза, оларды айрыр, а олар оны шылап ла божобос:

— Ады-јолын кем, балам?

— Авалбек.

— Ада-энег кем?

— Мен Токтосунның уулы!

Куучын кем керегинде өдүп турганын койчылар чат ондоп болбос.

— Токтосунның дейдинг бе? — олар ээрдег јайылынып келип сурагылаар. — А бу Токтосун дегениг кем болеерди?

— Мен Токтосунның уулы!

Энези анайда айт деп јакыган, көстөн отуруп калган јааназы база анайда јакарып туратан. Уидып ийзе, кулагынаг ала койотон.

— А-а, јаңы ла, сениг энег почтодо иштеп турган эмес беде.

— Јок, мен Токтосунның уулы деерде!

— Чын, чын, сен Токтосунның уулы! Эр эптирин! Бис сени ченеп турбай. Тайга-таштаг өскө неме көрбөй турган улус нени билерис. Оног бойлоры ортодо шымыраныжып, оның адазын эске алынгылаар.

А эмди, качан энези «көр, ол кижн сениг адан» деерде, экрандагы солдат оның адазы боло берген. Ол, чындап та, адазынаг јууда соктырткан јуругына незиле де сүрекей түней. Ол бир јаанадала, рамдайла, шилдейле илип койгон јурукка.

Экрандагы адазы уулы оны көрүп турганын билип, ол адазын качан да ундыбазын, ол учун оморкоп јүрзин деп, бойы кандый болгонын кинодогы кыска јүрүми ажыра көргүзерге тургандый. Бу ла өйдөг ала јуу ого ойың деп билдирбей барган. Улус јыгылып турганында каткымчылу неме база јок болгон. Оның кичинек јүреги баштапкы ла катап јуук кижиниң јүрүми ле салымы учун сыстап баштаган.

Киноаппарат тиркирейт, шыркырайт. Ичкери танктар көрүнди. Олор учурашкан ла немени јыга базып, тепсеп, ман бажында адып, там јууктагылайт. А бистин артиллеристерис дезе арга-күчи чыгып, орудини ийткилейт. «Түрген, ада, түрген! Танктар келип јат!» — уулы адазын меңдедет. Учунда пушканы чыгарар јерине чыгарып алала, танктар јаар аткылай бердилер. А танктар удураткылайт. Олор сүрекей көп болгон.

Уулы адазыла кожо, от-јалбыштын ортозында. Танктардан кара

ыш буркурап, олор жагыс жерге айланыжа бергенде, ол кичинек колдорула чабынып, энезинин тизезинде секирип отурат. Оруденинг жанындагы бистинг солдаттар жыгылып баштаганда, ол тымый тўжўп, бастыра бойы жуурыла берет. Солдаттар там ла астап турдылар... А энези ыйлап отурган, онын жаактары ўлўш ле изў болгон.

Киноаппарат тиркирейт. Жуу-согуш кызыйт. Танктар там жууктагылайт. Адазы бѳкѳийип, јаланга кожо алып јўрер телефоннын трубказына нени де кыйгырат, је ол тал-табыштын ортозына онын ўни угулбайт. Оруденинг жанында база бир солдат жыгылды, ол ѳрѳ турарга болјадап, кѳнѳориле берди. Јерде кара кан. Јўк ле эки кижѳ — онын адазы ла бир солдат артты. Олор тарый-тарый эки-ўч катап аттылар. Је танктардын мангы ўзўлбейт. Пушканын жанына снаряд тўжет, от алыжат. Ыш. Эмди јерден јўк ле бир солдат, онын адазы турат. Тап эдип, бойы октойт, бойы шыкайт. Қалганчы адыш. Ойто ло от алыжат. Адазынын пушказы туура чарчай берди. Је ол бойы алдырыспаган. Јерден ѳрѳ туруп, таралјып, танкка удурат базат. Онын колында граната. Ол нени де кѳрбѳйт, укпайт.

— Тур, ѳдўп болбозын! — гранатазыла талайат.

Энези онын колын арай былча тутпады. Ол энезинен уштылып, адазына удурат јўгўрерге сананган, је танктан ѳйилген оттор јалт эдип, адазы, тѳзинен кескен ѳлѳн чилеп, жыгылат, тоолонып, ѳрѳ туруп болбой, ойто чалкойто жыгылып, колдорын јайа салды...

Киноаппарат токтой берди. Ол баштапкы бѳлўктинг учы болгон. Киномеханик ѳскѳ лента кондырарга отты јарыдып ийди.

Бу ла тушта уулчак отурган јеринен кыйгы-кышкыла јылбырап тўшти.

— Ол менин адам! Кѳрдѳѳр бѳ? Менин адам ѳл калт...

Уулчак улустын алдында полдо отурган нѳкѳрлѳрининг ортозыла ары-бери учып турды. Улус оп-соп тўже бердилер. Кем де, нени де ондобой турган. Ончозы унчукпай, ийиндерин кызындылар. Айландыра коркушту тымык боло берди. Киномеханик лентанын кабын ычкынып ийди. Је оны кем де керекке албады, киномеханик оны јерден ѳрѳ кодўрбеди де. А ол, јаш солдат, ѳлўп калган солдаттынг уулы, ўн серитпей турды:

— Слер кѳрдѳѳр не, ол менин адам!.. Ол ѳл калт!..

Онын адазы учун олор кожо сўўнбей, оморкойбой турганына ол кайкап, там ла ѳкпѳѳрип турды.

Јаан улустын кемизи де байланды:

— Ай, анайда айтпайтан!

— Кижѳ байланар анда не бар? Онын адазы јууда ѳлгѳн. Андый эмес пе?

Олорго айылдаш јаткан уулчак билечиркеди:

— Јок, ол сенин адам эмес. Тѳгўнеле не кыйгыр турун? Ол артист. Киномеханиктен де сурап ук.

Ончолоры ол жаар көрдилер. Же онызы кыгыс та этпейт. Аппарадында казынаачы болот.

— Лок, ол менин адам, менин! — јаш солдат кедерлейт.

— Кажызы сенин адан? Кажызы? — айылдаш уулчак ойто ло сөс блаажа берди.

— Көрбөдиг бе, ол граната тудунала, танкка удур барган. Ол мынайта ла жыгылган!

Уулчак адазы канайда жыгылганын көргүзип, полдо тоолонуп, онон колдорун јайа чачып, экраннын алдына чалкойто јада берди.

Көрөөчилер каткызын тудуп болбодылар. А ол өлүп калган кижн болуп, каткырбай јатты. Ойто ло кижн эптешпес тымык тура берди.

Көстөри јашталып калган энези уулчагына базып барала, оны јерден өрө көдүрди.

— Јанак, балам, јанак. Ол кижн сенин адан болгон.

Ай тапту бийиктеп калтыр. Көгөлтирим-карануй. Ыраакта-ыраакта кырлардын сүүри баштары кажайат...

Јагыс ла эмди, јүрүминде баштапкы ла катап, ол эн јуук кижини жылайтып салганын сести. Кенетийн ого јууда өлтүрткен адазы учун коркушту ачу боло берди. Энези кожо ыйлазын деп, оны кучактай ала-ла, өксөп-өксөп ыйлаар күүни келди. Же энези унчукпайт. Уулчак көзинин јажын јудунып, јудуругын түүнип, база унчукпай баратты...

Виктор Ащеулов

«С Ы Й»

(К у у ч ы н)

Митька Фрянов јүрүминде ого јүк жагыс катап курорт барып келерге туку качаннан бери јазанган, је бу ла божобой, айылдан чыгып болбой, чеден-кажаанла, кужы-куртыла уружып, амыраар ойин өткүрүп койотон.

«Болор! Курорт барар керек. Ончолоры амырап јат, а бу кижн кайткан? — деп, ол айдынатан. — Јүрек те кадалыжар болды».

Је бот путевка колдо, шыйду башталды. Митька үйине укааркап, јакарып, чемоданды белетеп койбогон ло, оны-мыны этпеген ле деп туткуланып турды.

— Митя, чачамдыкпазан, экем! — деп, үйи оны токунадат.

Балдар база болужып, колго-бутка согулыжып турдылар.

— Эмденерге барып јадым, балдарым. Јагыс жылга сый экелерим. Энегердин сөзин угаар, баштактанбагар жагыс — деп, адазы оморды јакарып, баштарын сыймайт.

— Ох, Митька, јаманды сезер болдым, јүрегим чарчалат. Калак,

уйатка түштин, анда кандый ла улус бар эмей — Катя үречиркей берерде, Дмитрий үйи жаар кату көрүп, унчукты:

— Канайып турун, энези? Кайткан кижн бажын жылытат? Мен эмденип барып жаткам ине!

— Акчангы анаар-мынаар этпе. Онын ордына балдарга неме садып ал. — Митьканын үйи анда да жок токунап болбой турды.

Эгирде төрбөн-тугаандар жуулыжып, бир эмеш отургулап, чурана тартып, бијелеп, кожондожып бардылар. Бу мындый керек торт жанжыга берген, кижн кайдаар-кайдаар барып жатса, оны жазап туруп үйдежер керек. Анчадала курорт барып жаткан болзын...

Эртенгизинде Митька совхозтын автобузыла станцияга једип, купейныйга билет садып алала (не-неменин быжузын сүүйтен Катя анайда јакыган: анда токуналу, аайлу-башту), поездке отуруп, атанып ийди.

Көзүнөктөн кандый да Косиха, Баюново, Учкуль деген полустаноктор элестелип өткүлейт. Кандый саң баша аттар! Ол жүрүм керегинде, јер кандый телкем, ончозын көрүп болбозын деп сананып, көзүнөктин алдында отурды.

Эгиргеери поезд аймактын городогына (темир јол мында түгенип турган) једип барды.

Вокзалдын јанында көп тоолу машиналар ортодон Митька курорттын автобузын түргөн таап алды.

Автобус курортко једип барарда, карануйлай берген. Митька квартирада јадып эмденер учурлу болгон.

...Митька айылдын ээзи үй кижиле таныжып, документтерин көргүсти. Айылдын ээзи, быјыраш чачту, јаан көстөрлү, орто јашту үй кижн, документтерди алып көрди.

— Бут бажында не тураар? Одөөр! Мында төртү амыраараар. Одөөр, Дмитрий Степанович! — Ол төриндеги эжикти токулдатты. — Айылчыны уткыгар!

Митька кирип барды. Тудунчагын полго тургусты. Танышты. Солун-собурын угушты. Учүлезн оныла кураа болгондор — Петр, Сергей, Максим. Ончолоры Кемеровдон, кайдан да Антроптоң. Јаңыс Митька Енисейден.

— Чемоданыга бу мындый коркушту нени тыгып салган? Чочкыннн жуузы болбайдар? — Сергей көндүре сурады.

— А, үй кижн нек-сак сугуп берген — Митька ненин де учун төгүндеди. Ого улус алдына уйатту болгон.

А мен јуу деп бодогом. Тушташкан, танышкан адында...

— А кайдар ол! — Фрянов сандырап, тимирене бердик.

— Менгебе, кудайдын күни јаңыс эмес. Озо врачка барып кел, процедуралар, ванналар алып башта, ол тушта... — деп, Сергей оны токтотты.

Эртенгизинде Митька эмденерин баштады. Учинчи күнде төрбөн-дөринө курортты, онын эмдү-томду суузын мактап письмо бичиди.

Почтадан једип келерде, ончолоры ўйде отурдылар.

— Је кайтты? — деп, Сергей ого амыр бербей барды.

Митька ойто ло актана берди. Эмди жаңыс ла рестораннан алар арга бар деп, ресторан кайдазын ўчилези јартай бердилер. Фрянов арга јокто ойто чыкты. Јаан удабай эки шил ак тудунганча келди.

— Эрдег алзан ол! — Максим онын јардына таптады.

Помидор, огурчын, чочконын јуузын чыгардылар. Бирўден јык берип, кроликтер чилеп, капустадан кыјырада чайнай бердилер. Оосторы изип баштады.

— О, јўрўм тын!

— Айтпа да!

— Чын да — Митька, тыны кирип, јомўди. — Тууразынан кўрзў, оору ла улус эмес деп бологылаар. Аракызактар дежер.

База бирўден јап бердилер. Таңкыладылар. Митька чурана ойноорго сананды, је кемизи де оны токтотты:

— Бойсын... Орой!

Кем де кожон баштайт:

Донло соотойт,

Донло соотойт,

Ончозы јомўгилейт:

Донло соотойт,

Јинт казак!

— Арай ла ас! — деп, Максим унчукты. — База ла бир эмеш болгон болзо!

Митька чемоданда бир шил ак барын эске алды. Ол орыннын алдындагы чемоданнан аракызын чыгарды.

— Кўк-текегер бу, уулдар! — Аракыны столго тургусты.

— Эр десе эр! Бисле кожо јатканын кандый јакшы! — Максим оны мактай берди.

Митька эзирип баштады. Озо баштап ўргўлеп, оног ойгоно чарчап, нени де айдып отурды. Оног ненин де учун чамчазын јара тартты.

— Дмитрий, болорзон! Јўўлип отурган болдын? Сеге мында Ташкент эмес! — Сергей оны токтотты.

— Слер не, мени ўредерге тураар ба? Менде слердин не керегегер бар? — Митька ўчўге калып барды. Кемди де туда берди. Ойто талайды. Оног ончозы булгалыжа бердилер.

— Бычак! Бычак... Бычакты столдон ары эт! — Сергей кыйгырып турды.

Фрянов отургушты ала койды.

— Јууктабагар, јыга соктырып алараар! — канла тўкўрип, јылан чылап шыркырады.

Кем де калып келди, Митька сооро согуп, телевизорго туда берди.

«Күрс» эдип калды. Ончозы тымый түштилер. Ажа конгондорун жаңы билдилер.

Эжик кайра ачылып, айылдын ээзи кирип келди:

— Не? Не болгон? — Олор жаар манзаарып көрүп сурады. Кыптын ичи жайрадылып калганын көрүп, бажын жайкады. — Слердин амырап турган бүдүжееер бу ба? Милиция алдыарым! Эмди ле... — Ол чыга берди.

Төртүлези серип, унчукпай турдылар.

— Уулдар! Эм не болор?! — Митька шымыранды.

— Милиция алдырып барган ошкош! — Сергей унчукты.

— Табыш чыгарбазын деп куучындажып ийер керек — Фрянов үни тыркырап айтты.

— Канайып? Телевизордон алар неме жок, а ол жаңы... Төрт жүс болор!

Митьканын коркужу келди:

— Мен оны немле төлөйтөм? Акча билетке де артар ба? Оног балдарга сый алатаны кайда?

— Жаба једижер керек! Милиция јогынан да аайына чыкпас па? — Митька санаа алынып, тонын жабынып, чыга жүгүрди. Је орой деп билип, каалганын јанына токтой түжип, ойто јана болды.

Јаан удабай түрген болуш јетирер машина једип келди. Айылдын ээзи, дежурный врач кирдилер.

— Бот көрөөр! Нени кылыгылап јат эмеш. Ол Митька јаар клын уулады, телевизорды ооткон. Көрөөр!

— Андый ба... — врач үшкүрди. — Амырап турганаар бу ба? Курортный бичиктереерди табыштыраар.

...Эртенгизинде талтүште өскүзиреп калган бир кижигородтын автобузынын токтодузы јаар үрбедеп базып баратты. Ол Митька болгон. Акказы да, алган сыйы да јок. «Оору» жүректи мындагы јердин јаражы да сүүндирибейт. Оны балдарыла, Катяла туштажу сакуган...

БАЛДАРДЫН ТОЛУГЫ

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН ТАБЫШКАКТАРЫНАН

Ар-бүткен, ар-бүткенниң айалгазы

Барза, барза — учы жок,
Кессе, кессе — каны жок.

(Жер)

Кара энем јадак дийт,
Ак энем барак дийт.

(Жер ле кар)

Жер-тенгери бүдерде,
Уч неме жок болгон.
(Тенгериде бакана жок. Сууда
бышкы жок. Кырда кур жок)

Ак уй өрө барды,
Көк уй тур калды.

(Булут ла тенгери)

Түби де жок,
Учы да жок
Көк талай.

(Тенгери)

Көрзөм, көрзөм — көс жетпес,
Бассам, бассам — бут жетпес.

(Тенгери ле жер)

Түн болзо, көзин жумат,
Түш болзо, көзин ачат.

(Күн)

Мөңүн ат талайла мантатты,
Буды онын сууланбады.

(Ай)

Күрентиде күмүш чөөчөй.
(Ай)

Боодой өбөгөн
Боочыны ажа берди.
(Ай ашканы)

Түмен койым жүре берди,
Түнгүк кучам артып калды.
(Жылдыстар ла ай)

Алтын ээр кажыла,
Токым термезиле,
Болчок кара бууралу,
Тоолоп болбос торбокту,
Ээлеп болбос аңканду.
(Ай, күн, түн, жылдыстар, тенгери)

Тутса — тудулбас,
Көрзө — көрүнбес,
Соксо — согулбас
Кожончы уул.
(Салкын)

Көк букам огурат,
Көп калыкка угулат.
(Жалкын ла күкүрт)

Алтын тайагы жалт этти,
Алтай жер силкине берди.
(Күкүрт)

ӨЗУМНИНГ ЖОЛЫНДА

Алтай литературанын өткөн жолына тагдактап көргөнисте, онын чийилип келгени өткөн чактын талортозы жаар илеленет. Жаңыс аттын жолындый көрүнөр-көрүнбес чичке жолдын бажында М. В. Чевалковтын кебери сомдолот.

Совет жаннын келгениле кожо ол жол өзөк-жалаңга түжүп келгендий элбей берген. Жирме, одус, төртөн жылдарда алтай литература жаскы күнге эрип, жылый берген агаштый.

Ол өзүм көп улустын ады-жолыла колбуду. Олор алтай литературанын жаранып, чечектеген өзүмдерине түңгей бодолот: кажызында ла бойынын тазыл-тамыры, кебер-бүдүми.

Алтай литературанын база бир үйези өткөн улу жуунын кийининде башталган. Жаңы өйдө алтай литература эн жаан, качан да болбогон өзүм алынган, ол эмди бистин күндеристе жыл сайын элбеп, тереңжини туру. Бу өзүмнин келер өйлөрдө там жаранарында алаңзу жок. Литературага жаңы улус келет, жаңы ийде-күчтер кожулат. Уйелерди уйелер солайт.

Өйлөрдүн өткөни литературанын кажы ла ишчизине бойынын изи-жолун артырып жат. Бичинчи өзөт, онын эп-аргазы, ийде-күчи көптөйт, ол бойынын литературазынын ижемжилү ле тоомжылу ишчизи боло берет. Ле өйлөрдүн өткөниле кожо бичинчинин жнит тужы база өдүп, жаңы жаандайт. Анчадала калганчы жылдарда литературадагы нөкөрлөристин жаштарын темдектеери көптөй берди. Мынан жылдардын өткөни сүрекей өткүн сезилет. Бу жылдын 6 майында творчество ижинин интеллигенциязы поэтин ле учунайдын Георгий Васильевич Кондаковтын 50 жажын темдектеди.

Георгий Кондаков алтай литературада узак өйдүн туркунына туружуп келди. Онын үлгерлери кычыраачылар ортозында элбек жарлу. Поэтинг произведениелерин школо, училищелерде, пединститутта үренгилеп жадылар, оларды библиотекалардын залдарында кычыргылайт, магазиндерден алгылайт. Г. Кондаковтын поэзиязы өскө поэттердин иштери ортозынан иле таныла берер.

Поэтинг темазы элбек: ол жниттерле куучындажат, жүрүмдеги жолун

җаңы баштап турган уулдын иштеги баштапкы уур алтамдары керегинде айдат, культураның ла искусствоның ишчилери керегинде бичийт, ар-бүткен учун туружат, өткөн улу жууда турушкандар ла бүгүңги амыр-энчү керегинде көп сананат, улустың ла албатылардын најылыгын уткыйт... Оның произведениелери жүрүмниң јаан ла бүгүңги сурактарына учурлалат, онызы кычыраачыларды јилбиркедип јат.

Көп энелер эмди блгөн —
Уулдарын сакып болбой олоз ырады.
Туулар сакыйт, сакыйт уулдарын,
Керек десе баштары буурайды.

Георгий Кондаков Сайдыс журтта өзүп, чыдаган, ол деремнениң жүрүмин јакшы билер, оның јаш тужы жууның торо ло кату жылдарына келишкен. Бу ончозы Г. Кондаковко алтай поэттердин үлгерлерин орус тилге көчүрерине јарамыкту болужат деп айдар керек. Бу ишке поэт анчадала алтанынчы жылдарда ла јетенинчи жылдардын башталарында көп ийде-күчин берген.

Георгий Кондаковтың сөстөрине бичилген кожондор эмди көптөй берди, калганчы жылдарда композитор Владимир Хохолков бу јанынан көп иш бүдүрген. Бу эки ишчинин ийде-күчиле эмди де ас эмес јаңы кожондор чүмделеринде аланзу јок.

Је Г. Кондаков јаңыс ла поэт эмес, ол — ученый. Оның статьяларына, јетирулерине, куучындарына газеттердин, жуунтылардын страницаларында, радионың берилтелеринде ас эмес учурайдыс. Алтай ла орус литературный колбулар — элбек тема ла јаан сурак, ол бистин анчадала бүгүңги ижиске ле жүрүмиске сүрекеј учурлу ла керектү. Бу сурак аайынча Георгий Васильевич көп иштеген, көпти тапкан, јартаган. Оның алтай-орус литературный колбуларга учурлалган јаан бичиги келер өйлөрдө кепке базылып, јарлалар.

Георгий Кондаков творческий өзүмниң јолында. Оның ижине јаңы једимдер, јаңы табынтылар, бастыра кычыраачыларды сүүндирер јенүлер күүнзеп турубыс!

Э. Палкин

Георгий Кондаков

* * *

Африкада Тана деп көл
Көп журттар јакалай турат.
Алтайда Тана деген кижі
Амыр одордо койлорын кабырат.

Je озор ортодо кандый колбу,
Африка ла Алтай ортодо?
Элен-чактарга жылыган жажыт бу,
Эмди кем де таппас оны.
Андый болотон, кезикте кижн
Сөстнн учурн таппай баратан.
Польшада жуу-чак өдөрдө,
Сан деген суу окторго кайнаган.
Сан деген суу, сенин жакада
Сары жалбыш жайылар тужында
Төрт шыркалу алтай уул.
Төрөл тууларын сананып жаткан.
Сан суунун агыны табылу —
Жалбырак та араай кайкалап жүретен.
Сана — фронтовик кижинин кызы,
Оны институтта мен үреткем.
«Сана, Сана!» — деп, кызын адайт
Төрөл жерине бурылган жуучыл.
Сөс, же онын кийнинде — ороон, албаты,
Ундылбас өйлөрднн өткүн жалбыжы.

ЖАРТЫ ЖОК ЖУУ

«Ады жок жуу деп Америкада көргүзилген
он беш сериялу Ада-Төрөл учун Улу жуу
керегинде фильм адалган.»

Чагынан ажыра кату иш
Ачу тагнан бозом киргенче —
Оруум менин, шырам менин —
Та кемге де жарты жок жуу болгончо.
Соокко чарчаган Ленинградта балдар
Ладога көлднн баларында эмдиге.
Je кайда да планета үстинде
Оны укпаган улустар жүргүлеген.
Карды тойу, уйазы жылу
Обыватель сүүнчилү, санаазы жарык.
Москва ла Сталинградта согуш учун
Санааркап алып озор кайтсын.
Шыра ла кыйын тууразында өткөн:
Озор база нени көрзин.
Женү деген улу сөстнн
Уур баазын кайдан билзин.

Ол ыраак ыраакта
Окоптордо чечектер ле бӱлӱг.
Эне кижинин кайырчагында
Саргарып артты бир похорон.
Шырканы да, күчти де, бӱлүмди де
Телекей адынан кӱдүрип чыкканыс.
Калыктар учун Улу жөнүни
Ундытпай жүрери агару учурыс.
Керек беги, тенгис кечире
Не де дешсе, обыватель улус
Телекейдин учун жөнү алганыс.
Оморкоп жүрери — бийик учурыс.

САЛАСПИЛС

Саласпилс —

концлагерь болгон жер,
Мындагы таш улустар
ыйлабайт та, каткырбайт та.

Куштар кожоңы өткүрө,
жааштар шылырты өткүрө,
шуургандар сыгыды өткүрө
балдардын
угадым
үндерин.

Саласпилс!

Сениң балдарың
качан да бурулбас
јаш тужына,
јинт ойине,
качан да јетпес
эр-кемине,
карыр јажына —

ЈУУДА СУУГЕНИНЕ БИЧИГЕН САМАРА

Қарагатты сыгала,
Қара черне эдерим.
Қӱбрийиме: «Сен ыраакта
Қўч меге...» — деп, бичиirim.

олордын жүрүмин
јуу тепсеп салган.

...Энезиле кожо
кара плиталарла
уулчак базат.
Вертолет ошкош
айаста аспанды
ол ајыктайт.

Саласпилс,
јуу-чак кӱрбӱгӱн,
түбек билбес
ол уулчакка
сен ачынба...

Мында,
бӱлүм ээлеген
сениң јеринде,
аспанды сүрүжип,
уулчак каткырат.

Қызылгатты сыгала,
Қызыл черне эдерим.
«Јалтанбас бол. Мен мында
Јакшы жүрүм...» — деп,
бичиirim.

КРИТИКА

Степан Каташев

ЭМДИГИ ӨЙДӨГИ АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ БИР КЕЗЕК УУЛАМЖЫЛАРЫ

Эмдиги өйдө алтай литература билдирлү чыңдый өзүмиле аңыланып жат. 60—70-чи жылдардагы алтай литератураның чыңдыйын мыңдый темдектерден көрдис: литературага жайалталу бичинчилер келген; жанрлардын бүдүмдери жүзүн-башка боло берген (анчадала эпикалык жанрлар ичкери жаан алтамдар эткен); бичинчилер бойлорынын геройлорынын ич-кеберин, олордын күүн-санааларын (психологиязын) тереңжиде шиндеерине жаан аяру салгылаган; фольклорды литературада тузаланганында жарамыкту кубулталар болгонун көрдис; литература аңылана бергенин, произведенийлердин чыңдыйы тынгыганын жаңыс бичикчининг таскамалынан эмес, а бир канча поэтердин ле прозаиктердинг чүмдемелдеринег көрдис; бичимелдердинг идеяно-эстетикалык кеми кезем бийиктеген, кажы ла чындык бичинчининг эп-аргазы, стили, бичижги жарамыкту темдектерле аңыланары байыган; историялык темаларды бичикчилер жаңыдан, эмдиги өйдөги амадуларга тайанып көргүскен; социальный сурактарды тереңжиде шиндеген; эл-жоннын жаңжыккан кылык-жагын элбеде жураган. Ле ол ок өйдө бичинчилер кижининг алдынан башка кылык-жагын, онын албатыла, жүрүмле колболу болгонун ла оног до өскө сурактарды бойынын чүмдемелдеринде көргүскени жарамыкту.

Бу өрөгн тоололгон жаңыртулардан көргөнисте, статьянын бажалыгында айдылган теманы бастыра жаанынан шиндеп көргөжин, шүүлтелерди жаңыс калың бичикте толо айдарга келижер. Ле мен бойымнын бу жаан эмес ижимде эмдиги өйдөги алтай литератураның жүк ле бир кезек ууламжылары керегинде айдарга амададым.

Эң озо мыңдый сурактын аайына чыгаактар: эмдиги өйдөги литература дегени не? Эмдиги алтай литератураның хронологиязы кажы жылдарга келижил жат?

Алтай литератураны шиндеште бу сурактарга эмдиге жетире кару берилбеген. «Очерки по истории алтайской литературы» деп бичикте бүгүнгү алтай литератураны шиндеп көргөн авторлор онын хронологиязы керегинде жартамалду каруулар бергилебеген. Авторлор бу сурактын аайына чыкпаганынан улам, алтай литератураның 60—70 жылдардагы жолынын аңылу темдектерин чокумдап көргүспегендер. Мынан улам

кезик јерлерде јастыра да шүүлтелер айдылган (темдектезе, история-ла колбулу прозалык жанрлар керегинде серемјилү эрмек бар. Ол керегинде мен бу статьяда элбеде айдарым).

Орус литература үрениште 30 жылдардын кийиндеги литератураны мындый үйелерге бблиген: «Јуу бйиндеги литература» (1941—1945), «Јуунын кийиндеги литература» (1945—1954), «Эмдиги бйдги литература (1954 жылдын кийинде).

Алтай литературашиндечилердин иштериндеги јуу бйиндеги литературанын хронологиязы база чокум көргүзилген — 1941—1945 жылдар (С. С. Суразаковтын) «Алтай литература» деп бичигинде, бу ок автордын «Очерки по истории алтайской литературы» деп бичиктеги статья). Је јуунын кийиндеги ле эмдиги бйдги литературанын жылдары чокумдалбайт. Мынан улам кандый бир бичичинин (темдектезе, Э. Палкиннин баштап бичиген үлгерлерин) кезик шинжүчилер јуунын кийиндеги литературага кошкылап турат, а кезиктери — эмдиги бйдги литературага. Мындый булгакту шүүлтелер бичичинин творчествозын билерине буудак јетирет.

Јуу бйинде ле јуунын кийиндеги алтай литературанын өзүми керегинде көдүринилү сөс айдарга келишпей јат, ненин учун дезе, бичичилердин чүмдемелдеринде көп једикпестер болгон, олардын бичири узы јабыс кеминде турган. Геройлордын јүрүми, кылык-јагы (психологиязы) јүк-јүк ле сомдолып јуралатан. Јагы јүрүм керегинде айдылган сөстөрдүн бни бчбмик. Тирү поэзия сөс чүмдемелдерге чек кирбейтен. Үлгерлер албатынын кожондорынын эп-калыбыла чүмделген. Јок, чүмделген деп айдарга јарабас, јазалган деп айтса торт. Эмди ле 50 жылдардын баштапкы јарымында «Алтайдын чолмонында» кепке базылган чүмдемелдерди көрүгер. Олор алтай албатынын кожондорынан бир де башкаланбай јат. Кезик бичимелдерде јагыс фольклордон алынган кеберлер көрүлер, олардын бүдүми база фольклорго јуук. Мынызы јуунын кийиндеги алтай литературанын једикпези болот. Јуу бйинде јүрүм фольклорный теманы некеген. Ненин учун дезе, баатырлардын јүрүми, олардын јуучыл керектери, бштүлерле калапту таргыжузы — кажы ла кижиге јуук болгон, онын күүн-санаазына келижип турган. Баатыр кептү, баатырга тўгей кижи јуу бйиндеги алтай литературада көргүзилгени онын учун јолду болгон деп, темдектеер керек. Кычыраачыларды ол бйдө бийик күүндү, ару-чек санаалу, баатыр ийделү, терен көрүмдү, эрлү кижи сүрекей оморкодып, бкпбриткен. Баатыр бштүзи — ол фашизм. Онын учун баатырдын бштүле (фашизмле) эрчимдү тартышканы, олардын јегү алганы кычыраачынын күүн-санаазына јарамыкту келижип турган, оны уур, јайналганду санаалардан айрыткан. Онын учун Чот Енчиновтын фольклор бүдүмдү драмалары ла үлгерлери ол бйдө улуска тын јарайтан.

Јуунын кийинде бй дө, јүрүм де кезем кубула берген. Фашизминин бажы базылган. Јеткерлү, јотконду жылдар бткөн. Совет кижы бойы-

нын күчин билген, ого бүткен. Жаңы, амыр-энчү өйдө эмди жаан хозыстанный ла культурный иштер өткүрөр керек болгон. Ороонды жаңыс та орныктары эмес, же оны онон ары коммунизминин жолыла улу жөнүлөргө аткара керек болгон. Онын учун бу жаңы жүрүмди, жаңы өйди жаңыс ла фольклордын кеберлериле, онын кеп-бүдүмдериле көргүскени 50 жылдардагы кычыраачылардын ичине келишпей турган. Жаңы кижини, онын бийик амадуларын, санаа-шүүлтелерин, күүн-саналарын чындык эдип көргүзөр керек деп ой некеген.

Бу ок өйдө орус литература жаан једимдерге јединген. 1954 жылда өткөн писательдердин Бастырасоюзный съезди литературанын өзөрине жаан салтарын јетирген. Съезд литературанын једимдерин темдектеп, онын жаңы өйдө өзөтөн жолдорун көргүскен. Ол ок өйдө Экинчи съезде бичиичилердин творческий једикпестери керегинде база айдылган. Бичиичилердин једикпестери литературанын өзүмине жаан буудак эдип турган. Ого коштой литературный критика бичиичилердин једикпестери керегинде унчукпай турган. Онын учун Расул Гамзатов съезде мындый јарамыкту шүүлте айткан: көпнациональный литературага коромјы јетирип турган улус — јастыралар ла једикпестер керегинде сөс айтпайтан критиктер. Бичиичилерге алакөндөбөн айдылган ажа-көныш эрмек айтканча, чындык сөс, терең шүүлтелер, үредү керек.

Экинчи Бастырасоюзный съездтин кийинде орус литературада јарамыкту произведениелер кепке базылып чыкты. 1957 жылдан бери эң артык бичилмелер Ленинский сыйларла темдектелди. Бу өйдө Л. Леоповтың, В. Луговскойдың, М. Ауэзовтың, Мирзо Турсун-задениң, Максим Рыльскийдың, А. Твардовскийдың ле онон до өскө ады јарлу бичиичилердин эң артык произведениелериле кычыраачылар танышкандар. Бу бастыра једимдер бичиичилердин экинчи Бастырасоюзный съездинен камаанду.

Је алтай литературада бичиичилер жаңы темаларга узак өйдин туркунына јединип албай, жаңы ой керегинде азыйгы ла эп-аргалар ажыра айдатан — жаңы өйди жаңыс ла эски өйлө тундеп, көргүскилейтен. Мындый једикпестерди бистин шинжүчилер керек дезе 1951 жылда темдектеген. Алтай тил ле литература керегинде баштапкы областной научный конференцияда С. С. Суразаков бойынын докладында мынайда айткан: «Бистин кезик бичиичилер озогызын ла эмдигизин тундештирип көрөринде, историялык ла чөрчөктин сюжеттерин тузаланарында өйинег өткүлөп јат. Бүгүни күнди шиндеерин ле литературада көргүзерин олор тың кичебей јат».

50 жылдардын баштапкы јарымында алтай литература, өскө литератураларга көрө, јабыс кеминде турганын бичиичилер бойлоры да темдектеген.

Јаңыс ла 50 жылдардын учында ла 60 жылдардын баштапкы јарымында бистин кееркемјик литературабыстын тазылдары тыгып, учуры да, бүдүми де јанынан јаранды. Онын учун эмдиги өйдөги алтай лите-

ратураның хронологиязын, мениң шүүлтемле болзо, 1954 жылдан эмес, а 1958—1959 жылдардан баштаар керек. Нениң учун десе, 1958 жылда Туулу Алтайда бичиичилердин организациязы төзөлип, 1959 жылда бир канча жакшынак чүмдемелдер жарлалган. Эмдиги литература Л. В. Кокышевтин «Туба» деп (1959) тууязына ла 1960 жылда чыккан «Арина» деп романына башталганына, алаңзыбай жадым. Поэзияда, прозада да жаңы литератураның жолын ачкан кижилер Л. В. Кокышев. Ол ок биде жаңы башталган жолды элбедеринде ле жарандырында мактулу салтарын жетирген улустың тоозында эн озо А. О. Адаровтин ла Э. М. Палкиннин адын бис адаар учурлубыс.

Л. В. Кокышев «Туба» ла «Арина» алтай улустың революцияга кирген уур ла шыраңкай жолын көргүзөт. Тууының төс геройы — Туба, Тубаның салымы. Муңдар жокту алтай улустың бирүзи Туба революциядан озо бойының бастыра ийде-күчин балдарын ла билезин өңжүдерге берген. Же бу амаду ол тушта бүдөр аргазы жок. Андап-жөп экелгенин байлар, камдар, жайзандар бир де кемзиниш жогынан блаап алат. Бу мындый кыйын шыралу жадыннан канайда айрылар? Мынайда жокту кижиге, салжа чылап, кадалып калган кан сорочылардын бажына чыгар күч бар ба, жок по? Жүрүм качан бир кубулгай не? Бу сурактарга Туба эм тура белең каруу таппас. Айла каруу табарга Туба баштап бир де ченешпейт те.

Тапкан-жөөгөн кузугун садала, көрөр болзо, акчаны калан да төлбөргө жетпей турган эмтир. Онын учун ол өчбөшкөндө сыралапка кирген, бир де частын туркунына болзо кейленген. Ол жайым, аргалу болуп көрүнерге амадаган, онын жайымына табарган приставла көс-баш жоктон согушкан. Же эртезинде ол ло байлар, ол ло бийлер катап ла Тубанын базынат. Же жүрүм кубулып жат. Кандый да кызылдар, кандый да актар табылган. Бой-бойыла тартышкылап жат, адыжып, өлүшкилеп жат. Бу та не болгоны? Туба агын-кызылын кайдан билзин, жаантайын тайгаташта жүрген кижилер мындый кубулталарды кайдан көрзин. Онын учун революцияда ла граждандык жууда ары-бери ташталып турганы ол. Же учу-учында Туба революциянын учурын жакшы билип алган. Эмди онын оштүлери байлар, камдар, жайзандар, актар, кыскарта айтса, кижилер кулданаачылар. Жайымды ла ырысты жаңыс тартыжуда табарын Туба эмди жакшы билет. Тууының учында Туба революциянын элбек жолына киргенин көрөдис. Эмди Туба жолдон бир де кыйа бурыбас.

Тубаның жүрүми ле салымы ажыра Л. Кокышев алтай улустың классовый көрүм-шүүлтеге жедингенин, революционный тартыжуларда экинди турушканын көргүзөт.

Алтай улустың революцияда туружузы азыдагы 20—30-чы да жылдарда бичилген чүмдемелдерде көргүзүлет. Же ол тужында бу теманы поэттер текши сүр-кебер, текши сөстөр ажыра бичийте. Л. В. Кокышевтин тууязында алтай улустың жүрүми алдынан башка кижинин кебери ажыра берилет. Тубаның сүр-кебери, кылык-жаңы аңылу. Туба тек-

ши схемала көргүзилген кебер эмес. Онын жүзүн-башка кылынган кылыктары, кейленген кейдиги, онын жүрүм керегинде терег санаалар санана бергени, революцияны учу-учында жүрегиле жуук билгени — Тубаны ончо жанынаг толо ло тирү эдип аңыландырат. Тубанын кеберин бир кезек эпизодтордон көрөктөр:

Тубанын кейи туткан:

База ичелик... Жайканба.
Мен акчама ээ бойым.
Одүгим көрүп кайкаба,
Уйалбай ич, мен койойым!
Камга акча не керек?
Кара торбок бар эмей...
Эйим, эйим, эй-эйим,
Тас баштыгым бар эмей!

Туба түрмеде отурала, јерин санап кунуккан:

Уйуктаарга јатканда,
Устинде мөштөр шуулажат.
Тымык, жылу одуда
Кайчынын үни угулат.

Тубага керек дезе «тегериде жылдыстар, тийинг чилеп, учкылайт» — деп билдирет, «тобоголу мөштөри торт кунугып калган».

Туба приставты жыгып алала, мынайда үредип јат:

Дикарь укту кижиден
Јин агар деп моқонбо!
Јокту кизи — Тубадан
Јол алар деп бодобо!

Туба јайзанга чыбыктаттырала, калактабады, јайнабады, јалынбады. Қарын јайзанга ла темичиге удурла болды:

Колтыкчынын канзазын
Кодоро тепти оозынаг,
Јалмаш-белин тудунып,
Јаба басты јайзанга...
Нени аларыг — не де јок,
Тубага нени айдарыг?
Туда берзе — тумчук јок,
Тубадан нени аларыг!

Ооруп жаткан Тубага кам келип, камдай берерде, ол мынайда айда салган:

Торбок чылап, тогжылап,
Тобырагың силкибе.
Манжагыга илинип,
Маалкадып, меге иженбе.
Тегин јерге тескинбе —
Тенгериге јетпезиг.
Түнгүригле бийелеп,
Түнгөй неме албазың.

Туба абыстың мекезин билеле, «белен» креске тўжет.

Абыстың ажы бар тушта
Амвроский де болбой аа.
Санаам сеге јеткенче,
Сатана да болбой аа! —

деп, абысты сўмелў каткызыла өчөштирип јат.

Је качан Туба ар-бўткенле көстин көскө тушташканда, ол поэтке түнгөй боло берет. Тайгада төгүн, меке јок. Ак сўттий ару тайга оны өкпөөридет: «Чибилер өткүре коштой отурган айдын јүзине көрөргө сўүнчилў!» «Бийик, жаркынду жылдыстар тоозына одууннан барган чедирген кожулар. Жарыкты јастанып, јымжак јенеске јадала, тандакты уткырга макалу. Уйелик мөштөрдинг өзөгө чөрчөгин уйку өткүре угарга јилбўлў!..

Туба јастырған: ол актердын мекезине киреле, олорго кожулған. Бандиттердинг төгүнин жаңы ла билген. Эмди ол «бу јастыраны канай түзедер» — деп, ал-сагышка алдыртып јат. Автор Тубанын сананған санааларын «кычырып», мындый сурактар берет: «сары беегди токтодып, санаага не салдырдын? Камчы сабын кемирип, кайа неге көрдөдинг?» «Кўркўреп аккан сууларды кўнзебей не кечединг?» «Туба, Туба, Тубачак, туруп нени санандын? Јайзаннын жаңы јаскылчак, јажынып кайда барарын?» Бу јастыралары учун Туба каруузына турар учурлу: «Калыктын каны кийнигде. Јакшы јўрўм сураба — јайзаннын уулы јиткенде».

Бу бастыра кара керектерди Туба бойынын каныла јунуп акталар. Ол кызылдарга көчблө, өштўлерле турумкай тартыжат.

Өргөи темдектелген учуралдар (эпизодтор), Тубанын кылык-јаңын, кўн-санаазын, амадуларын терен јартайт. Текши сөстөр мында јок. Карын ондый сөстөр айдылбаганы јакшы. Тубанын сўр-кеберин, кылык-јаңын бис жаңыс ла јўрегис ле сезип турған эмезибис, је бистинг көзисте тирў Туба турат, онын өткөн уур историялык јолын кинодон

көрүп салгандыйыс. Чындык чүмдемел качан да андый: өкпө-жүрегинге шингип калар, геройдын жолын бис кожо өдөдис, оныла кожо сүүнедис, кунугадыс, каткырадыс, карыгадыс... Чындык чүмдемел ондый...

«Туба» поэзиялык тили аайынча база аңыланат. Критиктер Л. В. Коқышевти поэт-романтик деп адаган. Онызы чын. Бастыра туују бийик, көдүринилү стильге бичилген. Романтикалык эп-аргалары аайынча поэт бойынын үредүчизине Вл. Луговскою жуук. Туујунын экинчи вариантынын учын «Кызыл чечек» деп 1961 жылда чыккан жуунтыга кирген «Аттар» деп романтикалык үлгерле божодып јат. Је «Аттар» деп үлгердин учын туујуда кубултып салган јангы строкалар кошкон. Туују сүрекеј көдүринилү, эмоциональный эрчимдү бийик сөстөрлө божоп јат:

Мантап бараткан
Јуучылдар кийиненг
Ойлөрдиг салкын
Сүрүжип једишпейт...
Аттарын тутпай
Мантада берген

Адалар кебери
Јажына онбос.
Баатыр уулдарту
Башчыбыс Ильичтиг
Баштаган кереги
Јажына токтобос!

Арина деп героинянын исторический јолы база јенил болбогон. Онын жүрүминде не болбогон деп айдар! Јангы та классовый өштүлерге истеттирген эмес, је онын өгөһни, Одой до, не ле болуп кылынган. А Одойдын эжелери? Аринаны карандыра челдегилеген тирү јыландар. Энезинин өлөрин сакуп јаткандарды «кижи» деп канайда айдар? Је Арина бастыра буудактарды јенип чыккан.

История аайынча темаларды Л. В. Коқышевтен башка бойынын үлгерлеринде ле туујуларында А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин, прозада И. Шодоев, Ј. Каинчин, К. Төлөсов лө оног до өскө авторлор көдүрген. Анайда, историяла колбулу теманы алтай литературанын төс ууламјызы деп чотоор керек. Бу тема анчадала И. В. Шодоевтин романдарында терең шинделген. Је бистин критика бу бичиничинг бичимелдерин тереңжиде ылгабаган. Јангы С. С. Каташ бойынын «Литературные портреты» деп бичигинде «Кызалагду јылдар» керегинде јилбилү шүүлтелер айткан. Је критиктин бичинчиге үредүлү сөстөр айтканын мен јаратпай јадым, ненин учун дезе, И. В. Шодоев керегинде очеркте јастыра эрмек айдылган. Критик романнын авторына мынды үредүлү сөс айдып јат: «Бис бодозобыс, бичиктин («Кызалагду јылдардын» — С. К.) төс једикпези — автор чындык историялык архивный материалдарды ас тuzаланганында. Көп керектерди автор Алтайда јарлу легендалардан алган. Је легенда ла чындык историялык факт түнгей болбой јат. Легенданы историялык факт эдип бичигени јастыра».

Критиктин айтканыла болзо, историялык романды чындык документтер јогынаг бичириге јарабас. Романда көргүзилген учуралдар да, улустар да документальный болор учурлу.

Кижн кайкаар некелте. Мындый некелте литературанын сүр-кебер-ле жураар аңылыгын чотко албай јат. Критиктин некелтезин бүдүрерге бичинчиге чүмдемел эмес, научный иш бичириге келижер эди. Јок, мындый некелте чүмдемел литературага јангыс коромјы јетирер. Легендаларды тузаланып, роман бичиген кижн јангыс И. В. Шодоев эмес. А. Кекильбаевтин «Баллада забытых лет» деп романтикалык повези база кеп-куучындар ажыра бичилген. Мындый некелтеге јайылзабыс, совет литературадагы «роман-легенда», «роман-притча», «роман-миф» деген жанрларды туура јайлардага келижер. Историјала колбулу тема јангыс ла чындык документ ажыра чийилер керек деп, бу чындык документтен бичинчи бир де алтам туура баспас болор учурлу деп некезе-бис, Пушкиннин «Борис Годуновын» база кырып саларга келижер эди. Не десе, ученылар Годунов Дмитрийди чын өлтүрген бе јок по деп сурак аайынча эмдиге јетире блааш-тартышту. Историјалык роман, историјалык поэма дегени — историја керегинде роман, эмесе поэма. Олорды научный ишле түндештирбес. Научный документтерди историјалык чүмдемелде тузаланар кемин билер керек.

Санаама мындый учурал кирет. Качан А. Адаров «Тоньюкук» деп тууызын кепке базып чыгарып ийерде, кезик улус авторго «Сен каан керегинде бичип турарында, оны ненин учун актап турган, ненин учун сен Тоньюкук керегинде јылу сөс айткан?» — деп, не аайлу Адаровты бурулабаган деер. Адаров јебрен түрк албатылардын историјазын тузаланып, историјада чын болгон кижинин адын адап, онын јүрүми ле керектери керегинде журап көргүзөр чүмдемел эп-аргалар ажыра айткан. «Тоньюкук» деп тууы научный иш эмес, ол кееркедүлү чүмдемел ине. Бу тууыны документтерле түндештирбес деп шиндеер деп умзанзабыс, онын журамалдын (художественный) учуры јайрадыла берер. Адаров Тоньюкуктын историјалык бүдүрүлери шиндеген эмес, је онын санааларын, кылык-јангын, тын-күүнин көргүскен, олорды тууынын түп-шүүлтези ле колбогон.

Кееркемедү литературада документтин чыны эмес, журамал-көргүзимдик (художественный) чындык болор учурлу. Историја керегинде чүмдемел социальный сурактарды теренжиде шиндесе, геройлордын кылык-јангын бастыра јанынан көрзө, ондый бичиктин учуры јааннап јат. Онын учун эмдиги бистин алтай прозаиктер ле поэттер бу аңылу темдектерди бойынын бичимелдеринде терен таркадары јанынан јаан иш өткүрип јадылар.

Историјала колбулу сурактарда Ленин керегинде тема аңылу јерде турат.

В. И. Лениннин эткен керектери бу керектердин ле улу башчынын идеяларынын шылтузында алтай эл-калык ай-карануй јадыннап айрылып, амыр-энчү ле ырысту јүрүмге једингени керегинде бистин бичиичилер чындыг произведениелер бичиген. Эмдиги бйдөги кылык-јандык (нравственный) сурактар Лениннин кебери ажыра көргүзилеп јат.

Ол сурактар мындый: нениң учун керсү кылык-јаңду улустаң башка, жүрүмде кара санаалу, мекечи, куурмакчы, жарабас кылыкту улус туштап јат? Ак-чек, чындык ла ойгорлык дегени не? Қижиниң чындык, килеңкей, күүнзек, буурзак болоры дегени не? Мынаң да өскө 20-чи чактың уур, күч ле шыраңкай сурактары бичинчилерге амыр бербей јат. Бу сурактарды олор Ленин керегинде темала колбоп јадылар.

Л. В. Қоқышев «Лениниң мавзолейинде» деп үлгеринде мынайда айдат:

Ишмекчи, солдат
Катап ла бери
Ильичниң јобин
Угарга келет...

Поэт Мавзолейге келип, улу башчыдан база јөп сурап јат, нениң учун дезе, жүрүм деген сөстинг учурын тереңжиде билерге керек. Жүрүмниң учурын јетире билбезең, чүмеркеп ого колыңла јаңып ийзең, кату каруузына турарың. Жүрүм ле ой керегинде чындык сөсти жаңыс Ленин айткан. Оның учун алтай улус:

Томдолып чыккан слердинг бичикти
Тос јарыдып,
Уренип туратан.

Оның учун поэтниң Лениниң јөп сурап келгени јолду:

Буурайып келеткен
Бажымды эңилтип,
Будыгар јаңында
Катап ла турум...
Бууныккан санаамды чечеле, ойто
Бу жүрүмле барарга турум.
Јакшынак јольыста
Јаскылчак та бар —
Јартын слерге айдарга турум.
Јаман-јакшы
Сөстөрдү өткүре
Јана баспай
Барарга турум!..

Бу ок суракты онон ары улалтып, поэт А. Адаров оморкоп, «айтканыгарла жүрүмди төздөс, јастырып, јенип, өлүп ле сүүнип, слердинг көзигерле жүрүмге көрөдөс» деп айдат:

Кезикте меге уур болгондо,
Слердинг жүрүмеерди эске аладым.

Мен чын жолдо бо Владимир Ильич?
Бичигеерди кычырып, санавып турадым.

Ленинниң ойгор идеялары керегинде поэт Паслей Самык мынайда
көдүринилү айдат:

Кижининг учы жок ийдезин билерге,
Кижининг ойгорынын кемин огдоорго,
Ленинди кычырадым!
Ленинди кычырадым!
Жүрүмниң кыйбас тартыжына чыгарга,
Женүге жетирер жепсел алынарга,
Ленинди кычырадым!
Ленинди кычырадым!

Борис Укачин Ленинниң эткен керектериле оморкоп, мынайда
айдат:

Бис, нөкөрлөр, жаскыда чыккааныс,
Бу ла турган апрель айда.
Олгөнчө партыжып, женү алганыс,
Жолысты башчы баштап барарда.

Ленинниң үредүзи, идеялары жүрүмде туштап турган једикпестер-
ди, кара өңдөрдү женгерге болужат:

Ак-чек учун
Аланзыбай өрө туруп
Акту сөс айдарга келишкенде,
Ак-жарыкка Ленинниң
Чыгдыйы бар деп иженедим..
Ак-чек жүрүмге бүтпестерди
Жамыдаг тудунган жамыркактарды
Көргөмдө,
Жок,
Ленин омордый болбогон! — деп,
Ийдем кайнап,
Ичкери омок мен базадым.

Бу шүүлтени Э. Палкин там теренжидип, «Мен бүдедим» деген
үлгердинг учында мынайда айдып јат:

Камык једикпестерге удур,
Кандый да јеткерден јалтанбай,
Күнүн күнге там тыгыда

Тартыжып турганыста-
Ленин чындыгы өзүп жат! — деп,
Ичимде изү жаан сүүнедим.

Лениннинг эткен керектери, үредүзи, ленинизм элен-чакка эн баалу энци болуп калар. Смольныйда, революциянын штабында, Ленин камыскан отторы качан да өчпөс:

Город уйкуда, је парткомнын отторы,
Смольныйда чылап, түниле жарыганча.
Лениннинг штабтары түни-түжи иштегенче,
Кижикликтин ырызы учун коммунисттер тартышканча.

(А. Адаров. «Смольныйдын отторы»)

Истрияла колбулу база бир жаан тема — Ада-Төрөл учун Улу жууны, жуунын жалаңдарынан ыраак жерлерде, Туулу Алтайда жаткан улустын ат-нерелү керектерин көргүскени. Бу тема анчадала Л. В. Кокышевтин ле К. Төлөсөвтын чүмдемелдеринде терен ле бдүмжилү көргүзилген. Анчадала кемирчек сөөги каткалак балдардын жуу ойиндеги уур иштер бүүдүрген жүрүми, олардын психологиязы сүрекей чындык көргүзилген. Л. В. Кокышевтин «Ариназында», «Чблдөрдүн чегегинде», «Туулардан түшкен балдарында» ла Күүгей Төлөсөвтин «Кайда ол жолдо», «Бистин огород» ло оног до өскө куучындарында балдардын жаш тужы калапту жуу ойине келижет.

Жуу-чак Жантык-Куртка (К. Төлөсов «Кайда ол жол?» повесть) коркушту жеткер экелген. Адазы жууга барган, энези тын оорыйла, божоп калган. Жааназы жуу-чакка карып, тын санааркап, оорузы жаананган. Жантык-Куртты чыдадар аргазы чыккан. Уулчакты балдардын туразына табыштыарга келижип жат.

Жантык-Курттын кеберин Күүгей Төлөсөв терен психологический эдип көргүскен. Мынан улам бу куучын алтай литературада агылу жерде турар аргалу.

Кем ол Жантык-Курт?

Жантык-Курт — жаңы-жаңы ла телекейдин зайы-төбйиле таныжып баштаган уулчак. «Төгүн» деген сөстин учурын билгелек. Жамандыкка, кара-санаага колбу, соок жүректү улуска туштагалак. Улус ого жаңыс жакшы эдет, ненин учун дезе, Жантык-Курттын кылык-жаңы жайылган ап-ару чечектий, анда бир де кара темдек жок. Жаан улус Жантык-Куртка жуук, ненин учун дезе, олар сүрекей киленкей, сүрекей буурзак. Же эн кару, эн артык кижичи — ол энези. Куучында мындый эпизод бар: тангары жуук уйку аразында Жантык-Курт көрөр болзо, кандый да чычкандар буттарынын үстинче мантажат. Ойгонып келзе, оору энези онын буттарын сыймайт, көстөринин жажы жастыкка тамчылайт. Ненин учун энези ыйлап, оны эркеледип турганын Жантык-Курт кайдан билзин,

энезине ол эртен тура калганчы катап эркелетирген. Энезин јуур ту-
жында Јантык-Куртты јаан улус јааназына апарып салгандар. Энезин
санап, јаанарга турарда, Јантык-Курттын јааназына чын эмес сөс айдар-
га келишкен. Је бу чын эмес сөс Јантык-Куртка сүрекей керек болгон.
Онын учун јааназы баланын күүнин јандыртпас. Ол Јантык-Курттын
сакылталарын бчүрбес деп амадал, энег айылдап јүре берген» — деп,
айдарга келишкен. Јаан улус коркушту сөсти ого база айтпаган. Керек
дезе Јантык-Куртла јажыт Сазый ла Јалбырак та бу јаан табышты ай-
дарга тудунган. Јагыс Сазыйдын тили арай ла чечилбеген немези не
дезе, Јантык-Курттын «туйлап», «карайлап» турган кендир адын кө-
рбөлө, бир эмеш мантадарга санаган.

Повестьте бир де кара сагышту кижн көргүзилбеген. Бойнынг учу-
ры аайынча «Кайда ол јол?» трагический куучын. Је андагы геройлор
чалындый ару улус. Онын учун «Кайда ол јолды?» кычырып божотсоор.
Јантык-Курттын салымы слердин көзбөрдин јажын айландырап, там-
чыладар, је ол ок өйдө мындый чек, мындый ару улустар (энг озо Јан-
тык-Курт) слерге бийик, јаркынду күүндер экелер.

К. Төлөсовтинг узы бу куучында сүрекей бийик кемине јеткен. Куу-
чында бир де «јакшы», «турумкай» деп эпитеттер јок. Је јакшы улус-
тынг күүн-санаазын, кылык-јагын терең психологиялык эдинг көргүске-
нинен улам, куучыннын эмоциональный учуры бийиктеген.

Эмдиги өйдөги алтай литературанын база бир агылу темдеги — ол
јүрүмди терең шиндеери, бастыра јанына көргүзери. Бичимелдеги
геройлор уур айалгаларга бактырбай јат. Олор аргазы јок улус эмес
јүрүмдеги буудактарды јенип, јүрүмди кубултары ла јарандырап
учун олор эрчимдү тартыжып јат. Јенү улуска јенгил келбей јат.

Кижининг кылык-јагын, күүн-санаазын эмдиги өйдиг некетелери-
лө колбоп, Ыбаш Қайнчин јарамыкту куучындар ла повестьтер бичийт.
Геройлордын кебери, олордын кылык-јагы керегинде текши сөстөр ай-
дарынан тудунып, бичинчи јурамалду сөстөрлө көргүзет. Автор энг озо
ичјүрүмди (психология) сурактардын аайына чыгарга кичеенет,
мынан улам бистинг бүгүнгн күндеги литературабыс чыгдыйы јаны-
нан ижемјилү једимдерге јеткен.

ЭСКЕ АЛЫНГАНЫНАН

1943 жылда Сазон Суразаков бистинг жерге эвакуироваться эдилген Карл Либкнехттинг адыла адалган Московский педагогический институттыг экинчи курсында үренген. Бу өйдө, ол бастыра ииттер ок чылап, жуу-согуштыг жерине атанарын энчикпей сакып туратан. Жууга атылып турган һөкөрлөриле кожо барарга канча катан военкоматка жүрген. Энг ле баштап

военкоматка ол жестезиле, Кашин Степан Гавриловичле, жууныг баштапкы ла күндеринде келген. Жестези Сазонды тыг сүүйген, оны бойыныг балдарынан артык кичеейген, карузыйтан. «Ну, Сазон, вместе пойдем воевать» — деп жестези кокурлап айдала, военкоматка барарда, Сазон бу сөстөрдү чынга бодоп, тергенеле, кожо барган. Же горвоенком Казаков оморды көрөлө, Кашинниг «Бис экү жуулажарга барар күүндү» деп күлүмзиренип айтканын угала, Сазонго «Оштүлерле сен де жогынан айлажыйер» дейле, «Кру-гом! Марш!» деп команда берди.

Онынг учун январь айда военкоматтан кычыру келерде, ол коркушту сүүйген. Документтер айынча Сазонныг чыккан жылы — 1925 жыл. Же чынынча, ол 1926 жылда, энезиниг айтканыла, «өлөг чабар өйдө» чыккан. Школго 6 жаштуда барган. Баштап тарый үренчиктердин тоозына да кирбеген, ойногон һөкөрлөриле, Зоя эезиле кожо уроктордо отуратан. Онон үредүзиле ончозынан артыктап турарда, үредүчилер оны 2-чи класска көчүрип ийген. Сайдыстыг жетижылдык школын божоткон балдардыг көп сабазы педучилищеге үренерге келгендер. Сазонды жажы жетпес дейле, албай турарда, ол жажын 1925 жылдын деп жаанадып алган. Айдарда, фронтко атанарда, ого 18 жаш толбогон.

Туулу Алтайдан Сазон фронтко январьдинг 23 күнинде атанган. Коркушту соок күн болгон. Жууга жерлештериле кожо — Алеша Бабаевле, Темдек Сарыбашевле — барган. Оны ада-энези, сокурсниктери ле сүүген үредүчизи Н. А. Баскаков үйдешкендер. Призывниктер стройго турзын деп команда болордо, Сазон энг ле учында болуп калган. Адазынын кой терезинег папаха айлуу көктөп берген бийик бөрүги де онын сынын узундатпады.

Лаш-Турага јетире призывниктер јойу баргандар. Ол тушта монголдор темир јолго јетире кош тарткан. Олор јолой арыган-чылаган Сазонды көрөлө оны тоого отургузала, апаргандар. Воинский частъта Сазон комсорго, агитатор, полковой газетин редакторы болгон. Алтайдан барган јангы часть 85-чи гвардейский стрелковый дивизиянын (10-чы гвардейский армия, Күнбадыш фронт) составында Смоленск-Ельня деп направлениеде јууга кирген. Сазон минометный расchetто болгон, баштап тарый ого минометтын сынын јүктенерге келишкен. Күчи јетпес те болзо, мойношпой, бу ишти бүдүрген. Је бир катап ротанын командири (база Туулу Алтайдаг, Сазон онын ады-јолын ундып салганына јаантайын кородойтон), Сазонды — минометный сынды јүктенгенин — көрөлө, јажы јаан солдаттарды көмбөлдө: «Ослепли! Пацан же он, надорвется!» Оног Сазонго мынан ары корректировщик болорын деп јакару берди.

Јууда болгониан Сазон јангы ла өштүлерден јайымдалган Смоленск городко киргенин эске алынатан. Городто бүткүл туралар, оромдор артапаны, төс площадьта бууп койгон партизандардын сөөги салкынга јайканып турганы онын сагыжынан чыкпайтан.

Көп күндердин туркунына јуулашкан ла астап калган частътарды солызын деп приказ келген. «Окоптордон биске удур көлөткөдий карарып калган, унчупас, күүн-күч јок эрмектү солдаттар чыгарда, бу ла тужында јуунин, өлүмнин кезем тыныжына алдыртканыс» — деп, Сазон куучындайтан. Оног ары түш ле түн бир аай боло бергендий.

Бир катап ротага төг јерден өштүни чыгара сүрзин деп јакару берилген. Старший лейтенант бир канча јуучылдарга, ол тоодо Сазонго, төг јаар тууразынан ичкерлеп, өштүнин сергеленин бузуп, табару эдеер деп јакару эткен. Тууразынан төг јаар ичкерлеп брааткан солдаттарды көрөлө, өштүлер бар јок јуу-јепселиле адып баштаган. Снарядтар јуугынча јарыларда, Сазоннын он кулагынын ичиндеги чели үзүлген. Оног ло бери он кулагына укпас болуп калган.

Смоленскти јайымдаар тужында тыг јуу-согуштар болгон. Город бистин де, өштүлердин де колында канча катап болуп туратан. Бу ла бйдө городко алты беристе јетпей туруп, Сазон өштүлердин снайперине болгобос јанынан аттырган (снайперлер анчадала корректировщиктерле кетежетен). Ок төштин он јанынан өдөлө, колдыг төзинде балларды үзе согуп ийген... Ондолып келзе, түн. Кайда да улустардын үндери угулат. Ол үн угулып турган табыш јаар јылды, је јууктайла, тыгдаза, немец тилле куучындашканы јарт угулды. Капшай ла ол јерден кайра јылгажактады. Оскө јерде угулып турган үндерге ичкерледи. Орустап куучындаганын угала, «Ребята!» деп бир-эки катап кыйгырды. Көп кан төгүлгенинен сагыжы кириш-чыгыш болуп турган. Јүгүрүп келген уулдар онын ла ротазынан болгон. Олор шырканы тангып, суу ичирген. Ажанарга сукайрыдан өскө јигедий неме јок болгон. Олордын айтканыла болзо, санитарлар Сазонго јууктаган, је коркушту көп

кан төгүлгенин ле кижинин кыймыктабай жатканын көрөлө, божоп калган дейле, албай жүргүлөй берген. Оштунинг снайперин уулдар тудуп алган эмтир. «Мен көрзөм, жап-жаш уул! Адарга бербедим, «ары айдагар» деп айттым» — деп, Сазон эске алынган.

Госпитальда Сазон сегис ай жаткан, алты ай Москвада, эки ай — жетире эмденерге — Ижевскте. Уур шырка болгон. Он колдын үзүлүп калган нервдарын бириктире көктөөр операцияны ады жарлу профессор-нейрохирург эткен. Профессор бу солдат-уулчакка тын карузып, палатага келгенде ле онын бажын эрке сыймап, ада-энезин, кайда үренгенин, кандый бичиктер кычырып туратанын шылайтан (Сазон палатада ончозы уксын деп кычырыш өткүрүп туратан).

Н. А. Баскаков ажындыра госпитальдын жаандарына Сазон Суразаков жайалталу студент, онын учун жазылган сонгында оны ойто Москвага ийеер деп бичик ийген. 1944 жылда жаскары Сазон Москвага келген. Нина Владимировна Баскакова ол керегинде эске алынат: «Сазон бистинг айылга келерде, арайдан ла таныдым: коркушту арыктап калган, он колы мойнына артып койгон бинт-буушта...» Москвага келген ле бойынча студенттерле кожо экинчи курстын экзамендерине белетенип, табыштырды. Алтай отделениеде үренген кыстар — Нина Суразакова, Лида Берегошева, Лида Текушева — госпитальда консультацияга жүрүп, Сазоннын курылып калган оору колын күнүн сайын элижип-селижип сыймайтан. Онон улам колдын тыны бир эмештең кирип, эди-каны толо берген. Же сабарлары тын алынбай артып калган. Бичи-ирге сол колын темиктирген...

Туулу Алтайдын горсобезинде Ада-Төрөл учун жуунын кенектеринин документтери бар. «Суразаков Сазон Саймович» деп папкада бир аңылу бичик бар: саргарып калган клеткалу тетрадьтын чаазынында карандашла Сазон Саймович 1949 жылда угузу бичиген эмтир. Ондо ол иштеп баштаганынан улам оны жуунын кенектеринин учедынан ла пенсия аларынан чыгарзын деп бичиген.

Ойто бу учетко ол 1977 жылда турган.

3. Казагачева

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ 1979 ЖЫЛДА ЧЫККАН СТАТЬЯЛАР

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ

Туулу Алтайдын научный ишчизи А. С. Суразаковтын бичиген «Железный кинжал из долины Ачык Горно-Алтайской автономной области» деп статьязы «Советская археология» журналдын үчинчи номеринде жарлалган.

Статьяда 1971 жылда Ачык деп өзөктө жол жазаган улус темир бычак тапканы керегинде айдылат. Ол бычакты лаптап көрөр болзо, оны эки темир пластинкадан эткен эмтир. Андый бычактар жебрен Алтайда бистинг эрадан озо III чакта учурайт. Онын эткен өйи эмдиге ле жетире јарт эмес деп автор бичиген.

«Советская культура» (20 апр. 1979 ј.) газетте академик, Социалистический Иштин Геройы А. П. Окладниковтын статьязы жарлалды. Ол бойынын статьязында Сибирьдин археологторы ла историктеринин иштерин шиндеп көрөт. Сибирьдин ачылганын академик Окладников үч бөлүккө бөлийт. Баштапкы бөлүги бир миллион жылга чотолот. Бу өй Сибирьдеги баштапкы јаткан улустын ла олордын Сибирьди ачканына келижет. Экинчи бөлүги үч јүс жылга чотолып, орус албаты келген өйгө келижет. Учинчи бөлүккө Улу Октябрьский социалистический революциянын јенүзинен бери өй кирип јат.

Автор бойынын статьязында история ла культуранын јакшынак памятниктеринин өйлөри керегинде көп блааш-тартыжу ученыйлардын ортозында өдөт деп ајдат. Сибирьдеги археологический памятниктердин јажы 14 мунг жылга келижет. Бу ла јуукта Новосибирсктин ученыйлары шинжү өткүрип, радиоуглеродный анализ ажыра, бу ок памятниктердин јажын 21 мунг жылга јетирет. Онызы чын ла болор.

Кезик историктер Сибирьде улус онон озо јаткан деп ајдат. Мындай шүүлте чын болтыр деп автор 1961 жылда Горно-Алтайскта табылган таш малта-бычак керелейт деп ајдат. Бу малта-бычакты тудунган улус от тузаланган, олордын бүдүм-кебери эмдиги улустан чик јок јаан болгон.

Табылган малта-бычактын јаткан той-балкаштын өйи 300 мунг жылга келижет. Онон терен јаткан балкаштын өйи бир миллион жылга шыдар.

Бу табынтылардан улам Сибирь ле Алтайда баштапкы албаты табылганын керелейт. Бу табынты 20 чактын 60—70-чи жылдарынын эн ле кайкамчылу јединине келижет деп, нок. Окладников оморкодулу бичийт.

«Земля сибирская, дальневосточная» деп журналдын тогузынчы номеринде И. Петровтын «Тюнгурская трагедия» деген статьязы јарлалган. Бу статьяда П. Суховтын отряды јеткерге тўјўп олгони керегинде бичилет. 1977 жылда сўктўрдин јанында П. Ф. Суховтын памятниги эдилген. Тургуза бйдў Суховко 95 јаш толор эди деп автор темдектейт.

Исторический наукалардын кандидады Н. С. Модоровтын «Из истории формирования сельскохозяйственной интеллигенции в Горном Алтае» деп статьязы Москвада чыккан «Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР» деп бичикте јарлалган.

21—22 июньда Барнаулда научно-практический конференция өткөн. Конференциянын материалдары зайынча «Социально-экономические проблемы формирования квалифицированных кадров в народном хозяйстве Алтайского края в свете требований XXV съезда КПСС» деп бичик Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында ак-јарыкка чыкты. Бу бичикке Ю. В. Секачевтын «Особенности использования трудовых ресурсов в овцеводстве и козоводстве Горно-Алтайской автономной области» ле В. Молчановтын «Вопросы формирования кадров в животноводстве Горно-Алтайской автономной области» деп статьялары јардалды.

Москвада чыгып турган «Смена» журналдын фотокорреспонденти Виктор Саака беш жылдыг туркунына јууган «Алтайское солнце» деп адалгаң фотоальбомын «Планета» издательство ак-јарыкка чыгарды. Бу альбом чапкыр Алтайдын јўзўн-башка чўмдў байлыктарына ла улустарына учурдалат. Фотојуруктарла коштой, Туулу Алтайдын јаркынду поэттеринин Л. В. Кокышевтин, А. Адаровтын, Б. Укачиннин, Ш. Шатниновтын, С. Суразаковтын, Г. Кондаковтын ўлгерлеринин ўзўктери Алтайдын јараш-чўмдў јери ле ондо јаткан ишчилердин иштерин көргўзет.

Фотоальбомнын предисловиезин ўч тилле СССР-дин бичичилеринин правлениезинин баш качызы Г. М. Марков бичиген. Альбомнын редакторы Алтайский КПСС-тин крайкомынын качызы А. Н. Невский.

Виктор Сааканын фотоальбомы Алтайда јаткан улустыг ижин кееркедўлў көргўскенин темдектеер керек.

«Правда» газеттин 18 майда чыккан номеринде В. Сапов «Цветок чилима» деп статьязында Манжероктогы кўлдў өскөн кузук керегинде бичийт. Бу өзўм-чечек СССР-дин Кызыл бичигине чийилген. Оны ўреер учур јок, ол кузук-чечекти корыыр учурлу. Андый кузук-чечек бистин ороондо эки-ўч јерде учурайт. Туулу Алтайдын улустары, бу кузук-чечекти чеберлеп јўрўгер. Ол бистин кееркедўлў өзўмис, бис оныла оморкоор учурлу.

* * *

«Пионер» журналдын сегизинчи номеринде «Моя Родина — СССР» деп рубрикада орус журукчы П. И. Багининг Туулу Алтайга учурлаган журуктары чыкты. Нёк. Багин Туулу Алтайга бир айдын туркунына жоруктап, онын ар-бүткенине ле улузына көп тоолу журуктар учурлаган.

«Сиб. огни» журналдын экинчи номеринде В. Гришаевтин «В. Бианки в Бийске» деп статьясы чыкты. Бу статьяда В. Бианкинин Бийскте жатканы ла Туулу Алтайга эки научный экспедиция жууп өткүргени керегинде айдылат. Баштапкы экспедиция 1921 жылда, экинчиси 1922 жылда Алтын-Көддин жарадына жетире жеткен. Бу экспедициялардын планы эмди де Бийсктин «В. Бианкинин адыла адалган» музейинде бар.

«Известия» (1979, 12 авг.) газеттин корреспонденти А. Илларионов Тужары деп өзөктөгү тудулган «Сов. Алтай» совхозтын малчыларынын туразы керегинде бичийт.

* * *

«Партийная жизнь» журналдын тогузынчы номеринде А. Пашиннын «Партийный комитет и сельские учреждения культуры» деп статьясы жарлалды. Бу статьяда Алтайский крайдын культушчилеринин ижи керегинде айдып, Эликманарский культурный комплекстин ижин мактайт.

«Сов. культура» (1979, 8 июнь) газетте Т. Калугинанын «Зовущие вершины» деп статьясы жарлалды. Бу статьяда Устүги-Оймондо жарл орус журукчы Н. К. Рерихке учурлаган музей белетелип турганы керегинде айдылат. Музей В. Атамановтын туразында ачылар. Бу турада Н. Рерих 1926 жылда бойынын транссибирский жоруктагы тужында токтоп, жаткан.

Бу ок музей керегинде Ю. Кузьмин «Труд» (1979, 6 окт.) газетте бичийт.

А. Кузнецованын «Зажглась золотая заря» деп статьясы «Сов. культура» (1979, 23 март) газетте чыкты. Бу статьяда Туулу Алтайдын национальный драмтеатры П. В. Кучияктын адаш поэмазыла спектакль тургусканы керегинде айдылат.

Бу спектакльды Барнаул городто драмтеатрдын коллективи көргүскени керегинде В. Сапов «Первые гастроли» деп «Правда» (1979, 7 апр.) газетте жарлалган жетирузунде бичийт.

Баштапкы алтай журукчы Г. И. Гуркининг жүрүми ле творчествозы керегинде И. Целищев «Сибирские полотна Г. И. Гуркина» деп «Сов. Хакасия» (1979, 12 июнь) газетте жарлалган статьясында көп жылу сөстөр айдат.

* * *

Казахский ССР-дин туризм аайынча председателинин заместители В. Кораблев «Турист» журналдын жетинчи номеринде «К Чуйскому

тракту» деп статья бичиген. Бу статьяда Казахстанла, Туулу Алтайла бдүп турган веломаршрут керегинде айдылат.

Бу ок журналдын тогузынчы номеринде С. Колчевникованын «Сумульта — таежная красавица» деп статьязы жарлалган. Бу статьяда жойу ла суула, Куманский ле Иолга кырларла, Сумульта ла Кадын суула жүретен маршрут керегинде айдылат.

«Наука и жизнь» журналдын сегизинчи номеринде В. Милушенко «Алтайскими тропами» деп жарлалган статьясында «Всесоюзный 317 номерлү» ле «Алтайский автомобильный» маршруттар керегинде јилбүлү куучындайт.

«Алтай» альманах үчинчи номеринде жарлалган «В тисках Катуня» деп статьясында спорттын кандидадынн мастери Н. Коломин Кадыннын бажынан ала Чамалга јетире өткөн маршрут керегинде бичийт. Бу маршрутты алты кизи өткөн. Ол Туулу Алтайдын јаан суузыла өткөн маршрут спортчылардын јаан једими деп сүүнчилү темдекейт.

АЛТАЙ БИЧИНИЧИЛЕРДИН 1979 ЈЫЛДА ЈАРЛАЛЫП ЧЫККАН ЧУМДЕМЕЛДЕРИ

1979 јылда Б. Укачиннин творчествозы јаан једимдү өтти. Ол бир јылга төрт бичик ак-јарыкка чыгарды.

«Эхо вечного Алтая» деп үлгерлик јуунтызы Москвада чыкты. М. А. Назаренко көчүрген «Горные духи» деп повези Москвада «Детск. литература» деп издательстводо 50 мун тиражту чыкты.

Тува тилге Г. Ш. Монгуш көчүрген «Горные духи» ле «Цвет времени» деп повестьтери бир бичикке кирип Кызылда төрт мун тиражту ак-јарыкка чыкты.

Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында «Јылдардын белеги» деп үлгерлик јуунты кепке базылды.

Илья Фояков көчүрген бу ок поэтинн сегис үлгери «Алтай» деп альманахтын баштапкы номеринде, төрт үлгери «Знамя» журналдын јетинчи номеринде ле бир үлгери «Юность» журналдын алтынчы номеринде кепке базылдылар.

А. Плитченко көчүрген Б. Укачиннин «Одинокий домик среди белых снегов» деп јаан поэмазы «Сиб. огни» деп журналдын он биринчи номеринде жарлалды. Јайлу јурттын атту-чуулу сад өскүреечизи Н. П. Смирновко учурлалган «Алтайские яблони» деп очерги «Лит. Россия» (1979, 2 март) газетте чыкты. Бу ок газеттин 12 январьда чыккан номеринде А. Преловский көчүрген Б. Укачиннин үлгерлери жарлалды.

* * *

А. Адаровтын «Цветы у вечных снегов» деп үлгерлик јуунтызы Барнаулда беш мун тиражту кепке базылды.

И. Фояков, Ю. Магалиф ле Е. Стюарт көчүргөн алты үлгери «Сиб. огни» журналдын экинчи номеринде чыкты.

Б. Бедюровтың, В. Широков көчүргөн үлгерлери «Молодая гвардия» журналдын алтынчы номеринде, төрт үлгери «Лит. Россия» газетиниң одузынчы номеринде жаралды.

Бу ок поэтинг Яков Козловский көчүргөн беш үлгери он алты октябрьда чыккан «Сиб. Культура» деп газетте жаралды.

* * *

А. М. Демченконунг «За незримой чертой» деп романы Барнаулда кепке базылды.

* * *

«Алтайское солнце» (М., 1979) деп фотоальбомго Л. Кокышевтинг, А. Адаровтың, С. Суразаковтың, Б. Укачинниң, Г. Кондаковтың, Ш. Шатиновтың үлгерлери кирген.

«Советский Союз» журналдын он экинчи номеринде «Шелковая кисточка» деп алтай чөрчөк жаралды. Бу чөрчөккө журуктарды Ольга ла Владимир Бай жураган.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ БИЧИИЧИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ 1979 ЖЫЛДА ЧЫККАН СТАТЬЯЛАР

Октябрь айда Туулу Алтайда Сибирьдинг, Ыраак Күнчыгыштын ла Жака Түндүктинг албатыларынын литератураларынын творческий конференциясы өткөн. Конференцияда одус эки кижичи куучын айткан, бу материал аайынча бичик чыгарары темдектелген.

Конференциянын кийинде, совет литературанын күндери областыга өткөн. Бу конференциянын ижи ле өткөн совет литературанын күндери керегинде, алтай албатынын сүрекей ачык-жарык, күндүзеге, жаалакый керегинде Е. Шкловский «Эхо Горного Алтая» деп «Лит. газетте» (1979, 26 сент.) жаралган статьясында ла «Итоги встреч и обсуждений» деп «Лит. Россия» (1979, 19 окт.) газетте чыккан статьяларда көп жылу ла быйанду сөстөр бичийт.

* * *

А. Адаровтынг творчествозына учурлалган В. Парыгинниң «Человек меж людей» деп жаан статьясы «Алтай» альманахтын үчинчи номеринде жаралды.

«Алт. правда» (1979, 26 июль) газетте жаралган «Вечный зов» деп статьяда И. Фатин, А. Адаровтынг Барнаулда чыккан «Вечной жизни зов» деп үлгерлик жуунтызын мактайт.

* * *

Автор Туулу Алтайдын научный ишчизи Т. Шинжин кайчы Н. Яла-
товтон «Янгар» деп алтай кай чөрчөк бичип алганын темдектейт. Бичип
алган чөрчөк 9500 стихотворный строкадан туруп јат. Је чөрчөктин
бүдүми эмди де јок. Туулу Алтайдын ученыйлары чөрчөктин бастыра
текстин бичип алар ишти оног ары өткүрүп турулар деп автор ајдат.

1978 јылда Москвада П. Кучияк ла А. Гарф јууп, орус тилге көчү-
рүп бичиген «Танзаган — отец алтайцев» деп чөрчөктөрдин јуунтызы
чыккан. Бу бичик керегинде Т. Шевелева «Дружба народов» деп жур-
налдын тогузынчы номеринде јарлалган «На белом, на синем, на голу-
бом Алтае» деп статьясында көп јылу ла быйанду сөстөр ајдат.

Бу ок бичик керегинде јетирү «Наука и жизнь» деп журналдын
сегизинчи номеринде берилди.

* * *

«Алт. Россия» (1979, 12 окт.) газетте јарлалган «Оригинала вещи
черты» деп статьясында Б. Укачин Я. Қозловскийдин «Две музы — две
сестры» деп үлгерлик јуунтызын шиндейт. Бу јуунтыга кирген Б. Бедю-
ровтың үлгерлерин мактайт.

* * *

К. Төлөсовтың 1978 јылда чыккан «Косули идут к водопою» деп
куучындардын јуунтызын В. Қирсанова «Родная сторона» «Алт. правда»
(1979, 6 апр.) газетте јарлалган статьясында шиндейт.

Т. Шинжинниң 1978 јылда Москвада чыккан «Высокая весна» деп
үлгерлик јуунтызы керегинде И. Фатин «На едином дыхании» «Алт.
правда» (1979, 11 јанв.) газетте чыккан статьясында бичийт.

БАЖАЛЫКТАР

- Ю. С. Знаменский. Жаан учурлу задачалар. Н. Тодошев көчүргөн. 3

ОЧЕРКТЕР

- У. Садыков. Комсомол камыскан от 9
А. Демченко. Жакшы кижининг ат-нерези. Н. Тодошев көчүргөн. 13
Э. Тоюшев. Жаан кечү 19
    Жас келди 22
К. Козлов. Оны бата дежетендер. У. Садыков көчүргөн 26

ПОЭЗИЯ

- А. Ередеев. Ленин билсе кожо 30
    Алтай тойдо . . . . . —
Л. Келюева. Алтайым 31
    Обоочы келин . . . . . —
    Поэзия 32
    Бйраак бала тушта паылар . . . . . —
    Алтай поэттерге 33
А. Саруева. Сегис жолду үлгерлер 33
Б. Укачин. Энинин жүреги керегинде эрикчелдинг ле сүүштинг жирме
    кожонгы 34
И. Кочеев. Талантту жеекен 39
    Салым 40
    Бүгүн канча число? . . . . . —

КУУЧЫНДАР

- К. Төлбөсов. Узун мойын 44
И. Шинжин. Кижини күчтү 49
    Каргаа ла үкү 53
    Эки тонду койон 55

КӨЧҮРИШТЕР

- А. Остапов. «Каруулчыктар чылап..» 56
    «Канайдар, жуу-чак ла жок болзо..» 57

Күс. Б. Укачин көчүргөн	58
Каруулчык	—
«Көк айаста ойногон...»	—
«Арып калган немедий...»	—
Олөнг чабу	59
Сос. К. Төлөсов көчүргөн	59
В. Кунищын. «Жер-тегери түбиле...»	60
Кандык ай. Т. Торбоков көчүргөн	—
Ч. Айтматов. Жаш солдат. Т. Торбоков көчүргөн	60
В. Ашеулов. «Сый». Т. Торбоков көчүргөн	67

БАЛДАРДЫН ТОЛУГЫ

Алтай албатынын табышактарынан

Э. Палкин. Өзүмнүн жолунда	69
Г. Кондаков. «Африкада Тана деп көл...» Б. Кортин көчүргөн	70
Жарты жок жуу. Б. Самыков көчүргөн	71
Саласпиле	72
Жууда сүүгөшинне бичиген самара. С. Петешева көчүргөн-	

КРИТИКА

С. Каташев. Эмдиги алтай литературанын бир кезек ууламжылары.73	
З. Казагачева. Эске алынганнан	85

Туулу Алтай ла алтай литература керегинде 1979 жылда чыккан статьялар

Л. Баштыкова. Туулу Алтай керегинде	88
Алтай бичинчилердин 1979 жылда жарлалып чыккан чүмдемелдери	91
Алтай литература ла Туулу Алтайдын бичинчилери ке- регинде 1979 жылда чыккан статьялар	92

ВЕЧЕРНЯЯ ЗВЕЗДА

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Редактор Б. Ч. Телесов. Художник А. М. Кузнецов. Иллюстрации В. П. Чукуева. Художественный редактор В. И. Ортолулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор Р. Д. Суркашева.

Сдано в набор 3/VII 1980 г. Подписано в печать 4/XI 1980 г.
Формат 70 × 84¹/₁₆. Усл. п. л. 6,52. Уч.-изд. л. 6,47. Бумага тип. № 2.
АН 09438. Тираж 1000 экз. Заказ 4735. Цена 45 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27

